

HIERONYMUS ZANCHIUS

Een getuige uit de zestiende eeuw

UIT DE GESCHIEDENIS DER KERK.

UITGAVE: AMSTERDAMSCH ZONDAGSBLAD
TOT GETUIGENIS DER WAARHEID, 1889

Onder redactie van H.A.J. Lütge en A. J. Eijkman

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2011

INHOUD

ZACHARIAS URSINUS EN DE FAMILIE VAN ZIJN VROUW

1. CELIO SECUNDO CURIONE
2. ANGELA CURIONE

HIERONYMUS ZANCHIUS, een getuige uit de zestiende eeuw

HOOFDSTUK I. DE BEKERING EN VLUCHT.

HOOFDSTUK II. STRAATSBURG.

HOOFDSTUK III. HUISELIJK LEVEN; VERTREK UIT STRAATSBURG.

HOOFDSTUK IV. CHIAVENNA.

HOOFDSTUK V. HEIDELBERG.

HOOFDSTUK VI. NEUSTADT, ZIJN LAATSTE LEVENSJAREN.

HOOFDSTUK VII. ZIJN GESCHRIFTEN.

1. CELIO SECUNDO CURIONE

In de levenshistorie van Emmanuel Tremellius hebben wij aangetoond dat de Italiaanse jeugd een levendige belangstelling toonden voor de Hervormingsbeweging, die in Duitsland en Zwitserland ontstonden. Al in 1519 verschenen te Bazel gedichten van geleerde Italianen ten gunste van Luther. Melanchtons geloofsleer werd een jaar lang onder een valse titel zelfs te Rome in het openbaar verkocht. De aanzienlijke Italiaanse jeugd bezocht de hoofdzetels der Hervorming. In 1530 werd het Nieuwe Testament door Bruccioli uit Florence in de uitgegeven. Daarop volgden nog vier andere vertalingen.

In Ferrara was de vorstin Renata, de gemalin van Herkules II, de nieuwe leer toegedaan en herbergde een tijdlang niemand minder de Hervormer Calvijn. Te Napels verkondigde de Spanjaard Juan de Valdez het Evangelie en te Pavia **Celio Secundo Curione** met nog enkele anderen. Deze invloeden deden zich ook bij Tremellius gelden, en hij liet zich dopen. Wie was Celio Secundo Curione?

Celio Secundo Curione was afkomstig uit een Turijns geslacht. Celio werd geboren in Cirie, in de buurt van Turijn, in Piemonte, nu het noordwesten van Italië, 1 mei 1503; (hij overleed 24 december 1569) en behoort tot die edele Italiaanse kring, die vooral zijn steun vond in Hertogin Renata Ferrara, die de Hervorming in Italië toegedaan was. Hij was de jongste van 23 kinderen van Jacomino Curione, een burgerlijke ambtenaar in de buurt Moncalieri. Zijn moeder, Charlotte de Montrotier, overleed bij zijn geboorte. Een manuscript familie-Bijbel was de belangrijkste erfenis die Celio van zijn vader erfde. Dat zijn vader, voorafgaand aan de Reformatie, zo'n Bijbel in eigendom bezat kan erop wijzen dat sommige leden van de familie mogelijk Waldenzen geweest zijn.

Celio bleef in Moncalieri tot zijn vader stierf. Op 9 jarige leeftijd werd hij gestuurd naar zijn tante Maddalena in Turijn. Aan de universiteit van Turijn studeerde hij welsprekendheid, poëzie, geschiedenis en recht.

Gedurende een groot deel van zijn leven werd zijn geboorteland geteisterd door een reeks oorlogen tussen Karel V, de Heilige Romeinse keizer en de koning van Spanje, en Frans I, de koning van Frankrijk.

Met de oorlog kwam de builenpest, een ziekte die veel leden van zijn ouderlijk gezin naar de dood sleepte.

Na het lezen van de brieven van Paulus, begon Celio te informeren over de leer van Maarten Luther. Hij las een aantal van Luthers geschriften van de plaatselijke Augustijner monniken en las ook werken van Desiderius Erasmus, Ulrich Zwingli en Philip Melanchton. Toen hij met een paar vrienden naar Duitsland wilde reizen om deze Hervormers te bezoeken, werd hij gearresteerd op verdenking van ketterij en opgesloten voor twee maanden. Nadat hij werd vrijgelaten, stuurde zijn familie hem naar het klooster van San Benigno voor begeleide zelfstudie. Deze studies werden ingekort toen ontdekt werd dat hij de heilige botten verwijderd had uit een reliekschrijn en die vervangen had met een Bijbel. Hij liet een briefje achter waarop stond: "Dit is de ark van het verbond, waarvan de echte Woord van God kan worden geleerd, en waarin zijn vervat de ware relieken van de heiligen."

Nadat hij, wegens zijn Reformatorische beginselen, veel gevaren had doorgestaan, kwam hij door bemiddeling van de hertogin Renata als professor te Lucca. Hier ontmoette hij Peter Maryr, Tremellius en anderen. Hier studeerde ook zijn latere

schoonzoon Zanchius. Door een plotselinge vlucht moest Curione zich voor de inquisitie uit Lucca redden, waar een kleine evangelische Gemeente verborgen achterbleef. Hij trok na naar Lausanne, waar hij als onderwijzer enige jaren verbleef. In 1546 begaf hij zich naar Basel, werd daar hoogleraar in de welsprekendheid en stierf 1569. Hij schreef talrijke verhandelingen, ook theologische.

Curione vluchtte naar Milaan, waar hij studeerde rechten en onderwezen. De stad, bezet door keizerlijke troepen, leed onder hongersnood en pest. Hoewel vele anderen waren gevlucht naar het platteland, bleef Curione en hielp de geestelijkheid in de noodsituatie en deelde voedsel uit aan de armen. Hij hielp de slachtoffers van de ziekte te begraven.

Rond 1530 trouwde hij met **Margherita Bianca Isacchi**, dochter van de familie bij wie hij woonde, die onder de indruk waren van zijn onbaatzuchtige gedrag. Ze hadden negen kinderen.

Curione volgde les aan Casale in het hertogdom van Montferrat, 1533-1536. In 1536, na de pest waren de meesten van zijn resterende broers en zussen dood en reisde hij naar Turijn, in de hoop een deel van de nalatenschap van zijn vader ontvangen. Door te dreigen hem met de inquisitie, dwong zijn zus en zwager hem om zich terug te trekken naar het platteland. Terwijl hij wachtte op nieuws van zijn erfenis, voerde hij een verhit debat met een Dominicaanse predikant in de verdediging van Luther. Dit leidde tot een gevangenis in Turijn. Hij zou zijn overgedragen aan de Inquisitie, maar hij kon ontsnappen. Volgens zijn verhaal heeft hij de bewakers misleid in het vastbinden van een valse mond dat hij in elkaar gekunsteld had. Hij vluchtte naar Salò, in Milanese grondgebied.

Begin in 1538 gaf hij les aan de universiteit in Pavia, ook in het hertogdom van Milaan. Om zijn arrestatie door de Inquisitie te voorkomen, werd hij begeleid door een groep studenten waar hij ook ging. Pauselijke druk op het stadsbestuur dwong hem uiteindelijk te vluchten naar Venetië.

Dankzij de geleerde Fulvio Morato, met wie hij bevriend was en die bekeerd was tot het protestantisme in Casale, vond Curione onderdak bij de rechtbank van de Renee van Frankrijk, de hertogin van Ferrara. Hij diende hier als leraar en mentor met de dochter van zijn vriend, Olympia Morata (1526-1555). Olympia werd een gevierd schrijfster, wetenschapper en theologe. Jaren later, na haar dood, verzamelde en publiceerde hij haar werken. Onder de vele vriendschappen die Curione had, was hij met niemand zó intiem dan met die van Olympia Morata. De laatste, met stervende hand geschreven brief van haar werd gericht aan Curione. De bewaard gebleven correspondentie tussen beide personen geven een eervolle getuigenis van het karakter van beiden.

In 1541 werd Curione aangesteld als docent in Lucca, een republiek die kortstondig deelde in de onafhankelijkheid van pauselijke religieuze controle. Het volgende jaar adviseerden hem de burgerlijke autoriteiten dat, als hij niet snel Lucca zou verlaten, zij zouden worden gedwongen om hem naar Rome te sturen. Hij verhuisde naar Pisa, waar hij korte tijd werkzaam als leraar. Spoedig echter kwam een order uit Rome om te arresteren: "een verschrikkelijk persoon met de naam Celio van Turijn." Deze keer ontvluchtte hij Italië helemaal en ging naar Zwitserland.

In 1542 bezorgde de leider en predikant van de kerk te Zürich, Heinrich Bullinger, een post voor Curione als directeur van een school in Lausanne. Tijdens het ophalen van zijn familie uit Italië ontkwam hij ternauwernood aan de Inquisitie. Volgens zijn

versie van het verhaal, wanneer de arresterende agent hem geconfronteerd tijdens het diner in een herberg, stond hij op met een vleesmes in de hand. Geconfronteerd met ingebeelde dodelijke tegenstand, is de ambtenaar flauwgevallen.

Curione verloor echter zijn werk te Lausanne in 1546, toen hij werd betrapt met een affaire met een vrouwelijke studente. Met de hulp en steun van Martin Borrhaus, hoogleraar Oude Testament in Basel, en Jerome Froben, de prominente Baselse uitgever, werd Curione in 1547 benoemd tot hoogleraar in de welsprekendheid aan de universiteit van Basel. Hier bleef hij de rest van het leven, besteedde zijn tijd in geven van onderwijs en het uitgeven van handboeken over retorica, geschiedenis, vertalingen en geannoteerde edities van de klassieken. Zijn beroemdheid als een geleerde was oorzaak van de verleidelijke aanbiedingen die hij kreeg van de Prins van Transsylvanië, de keizer Maximilian II en de hertog van Savoye. De paus beloofde hem immuniteit van de inquisitie, indien hij verhuisde en hij terug wilde keren naar een rooms-katholieke domein. Maar Curione had geen zin om zich weer in dit gevaar te begeven.

Hij kon zelf nauwelijks ernstige problemen vermijden met protestantse autoriteiten in Zwitserland.

Als hoogleraar, gaf Curione kost en inwoning voor buitenlandse studenten. Hij trok naar Basel studenten die vanwege het politieke klimaat in Italië, anders zouden hebben gestudeerd in Padua. In 1547 verbleef Lelio Sozzini (Laelius Socinus) bij hem.

Toen nu Zanchius professor te Straatsburg geworden was, deed hij aanzoek aan de negentienjarige Violanthis, dochter van Curione. Zij was de oudste van acht kinderen van Curione, en van zijn dochters de meest begaafde. Te Ceva in Piemonte ten tijde van de uittocht uit het vaderland geboren, deelde zij reeds vroeg met haar ouders alle gevaren daaraan verbonden, totdat zij te Venetië aan een dame toevertrouwd werd, dewijl de ouders inzagen, dat haar tere leeftijd het bezwaarlijk maakte het kind op de verdere tocht mee te nemen. Overgelukkig gevoelde Zanchius zich in haar bezit. Een gelukkig huiselijk leven begon ca. 1551.

Een paar jaar later, begon het proces van Servet, 1553. Nadat Servetus werd verbrand op de brandstapel, heeft Curione bijgedragen aan een ondergrondse beweging om te protesteren tegen de uitvoering daarvan. Hij en Sozzini hielp Castilio de voorbereiding van de pseudonieme *Moeten kettens worden vervolgd?* (*De haereticis, een sint persequendi*), 1554, een bloemlezing van passages in het voordeel van religieuze tolerantie.

Vanwege afwijkingen in de leer van Luther en Calvijn, werd Curione verdacht van dwaalleer. Veel van de religieuze geschriften Curione's waren redelijk orthodox uit een protestants gezichtspunt, maar hij week in diverse punten af van de reformatoren. De leer van de verkiezing "leidde tot wanhoop der zielen," meende hij. Hij stelde dat het aantal mensen die gered zouden worden veel groter was dan de meeste mensen denken. Hij beweerde ook dat velen van hen konden gered worden door het observeren van de natuurlijke wet, zonder bekering tot het christendom. De Universiteit van Basel benoemde een commissie - waaronder Borrhaus - om te kijken naar de vermeende dwalingen van hun collega. We moeten niet uit het oog verliezen dat Curione een van de eerste theologen was, voortgekomen uit de Italiaanse Reformatie.

Curione kan hebben deelgenomen aan een belangrijke vergadering van de Italiaanse wederdopers, in Venetië in 1550. Curione keurde de volwassendoop goed, maar was kritisch over de Spiritualistische doop van sommige wederdopers.

Drie van Curione dochters omgekomen van de pest in 1564. Zijn zoon Orazio (Horatius) (1534-1564), stierf ook dat jaar. Orazio bezat als manuscript een kopie van Servet's *Christianismi restitutio*, 1553, dat hij kan hebben gekregen van zijn vader. Een andere zoon, Agostino (1538-1566), die net als zijn vader een professor van de retoriek in Basel was, stierf kort daarna. Na Curione zelf overleed, zijn enig overgebleven zoon, Leone (1536-1601), die een korte biografie samengesteld heeft.

Van deze begaafde man en zijn gezin worden ons vele bijzonderheden meegedeeld in het werk 'Récits du 16 siècle', wat Jules Bonnet, de verdienstelijke verzamelaar van de Franse brieven van de Hervormer van Genève, in 1864 te Parijs heeft uitgegeven. Naar dit werk (in het Duits door Merschmann) verwijzen wij de lezer.

Onderstaande brief, die uit het Latijn vertaald is, zal ons nog wat nader de familie doen kennen.

2. ANGELA CURIONE

C. S. Curione aan zijn geliefde zoon Augustijn Curio, heil en zegen!

De elfde Mei 1564 hadden wij uw brief ontvangen, waarin gij ons hoop gaf op uw komst. Toen ik hem aan uw moeder en uw zusters voorlas en wel meer dan eenmaal, konden wij nauwelijks onze vreugde bedwingen, dat wij aldus na zoveel jaren weer in ons midden zouden hebben, inzonderheid ook daarover, dat, volgens uw verzekering, die edele jongeling met u komen zal. Hoewel de stad door de pest geteisterd wordt, hoopt men toch, dat die zal ophouden, daar reeds sedert enige maanden weinigen bezweken zijn. Nochtans hebben wij wegens de hitte niet verwacht, dat ge vóór September komen zou.

Maar ach, ik ongelukkige! Reeds zou u Angela niet meer kunnen verwachten, noch de vreugde smaken, die zij zich bij uw aankomst voorspiegelde. Het heeft Gode anders behaagd. Want toen de pest, wel verre van in hevigheid af te nemen, juist nog verschrikkelijker begon te woeden, werd zij op twee na de laatste dag van Juli er na middernacht door aangetast, terwijl zij de vorige dag zich in het minst niet onwel gevoeld had. Nochtans klaagde zij niet en liet ons ook niet merken, dat zij ziek was. Had zij dat gedaan, zo zou het ons allerminst verborgen gebleven zijn, daar wij ons bijna op dezelfde slaapkamer bevonden. Wij twijfelen niet, of zij heeft zo gehandeld in haar alleszins grote liefde en teerheid voor ons, opdat zij ons toch niet verontrusten zou, al leed zij daarbij grote smarten, in de hoop, dat de ziekte niet gevaarlijk zou zijn, maar met hoofdpijn zou voorbijgaan.

Toen de dag aanbrak, stond zij even goed op om te bezorgen, wat te bezorgen was (want moeder had haar alle zorg voor het huishouden overgelaten), om zich dan, zoals de meisjes gewoonlijk doen, aan te kleden en daarna als naar gewoonte met haar zusters ter kerk te gaan (want de dag was de Heere geheiligd en daarom des Heeren dag genoemd); maar zij kon niet lang op de been blijven. Nadat zij dus haar zusters Celia en Felicia opgedragen had het nodige te bezorgen, keerde zij tot haar slaapkamer terug en legde zich te bed. Uw moeder en ik waren evenwel nog niet opgestaan, daar wij van niets wisten.

Maar zie, daar komt onze Celia, die haar te bed geholpen had, bij ons binnen, en deelt ons jammerend mede, dat Angela hevig ziek is. Wij waren als van de bliksem getroffen. Dadelijk staan wij op, gaan tot het meisje, onderzoeken, vragen wat haar scheelt. Zij zegt, dat haar hoofd dreigt te barsten, en dat zij geduchte pijn in de

linkerarm heeft, maar dat zij hoopt, dat er geen gevaar bij zon zijn, en vermaande ons goedsmoeds te zijn.

Ik zei hetzelfde te hopen, hoewel ik de hevigheid der ziekte aan bepaalde kenmerken duidelijk bespeurde, maar wilde toch enige middelen aanwenden, opdat de ziekte, van welken aard zij ook zijn mocht, met Gods hulp te spoediger wijken mocht. En onverwijld dienden wij haar een beproefd geneesmiddel toe, dat zij echter nauwelijks kon binnenhouden; een gedeelte gaf zij althans dadelijk terug. En voorts werd drie dagen lang niets nagelaten, noch moeite, noch kosten, noch nachtwaken gespaard, noch enig geneesmiddel, dat het gif der ziekte verre van het hart zou kunnen houden. De beste, uitgezochtste spijs werd gegeven, hoewel zij door grote maagzwakte slechts zeer weinig voedsel tot zich nam; maar de dorst was onlesbaar. En nochtans was zij zo zacht en gewillig, dat zij op de bepaalde tijd steeds iets nuttigde, hoewel zij het hoofd nauwelijks van het kussen kon opheffen. Zij deed het toch om ons genoeg te doen. Maar de hevigheid der ziekte verijdelde alle pogingen en geneesmiddelen.

Reeds was de derde dag daar, de eerste Augustus, toen wij uit het beven van haar handen en stem, en uit de snelle hartkloppingen opmaakten, dat de natuur voor de ziekte bezweek en haar krachten allengs afnamen. Dat erkende zij ook zelf, hetzij omdat zij het uit onze gelaatstreken begreep, hetzij omdat zij het, gelijk ik geloof, in zichzelf voelde. Want tot hiertoe scheen zij de hoop op herstel niet geheel te hebben laten varen.

Nu zei zij evenwel: „Ik zie wel, dat het met mij afloopt, en dat de Heere mij tot Zich roept; maar er is geen oorzaak, dat ik zou vrezen, of dat gij treurig gestemd zijt; want, hetzij wij leven of sterven, wij zijn onzes Heeren Jezus Christus' eigendom, Die ons duur gekocht heeft, met Zijn eigen bloed en zijn dood. Laat ons Hem dan bidden, dat Hij ons niet verlate, maar met zijn hoede ons nabij zijn moge.”

Toen ik deze woorden hoorde, zei ik: „Recht zo, lieve dochter”, en wij knielden rondom haar bed en baden met luider stem; voegden er ook bij, dat God genadig met ons handelen mocht, dat zij daarom alle hoop op genezing niet zou opgeven, dat wij althans tot hiertoe nog goede hoop hadden. En zo rustte zij dan een weinig, want soms werd zij zozeer door slaap overmand (wat bij pestzieken meestal plaats vindt), dat zij met geen mogelijkheid wakker blijven kon.

Ondertussen begaf ik mij in het naaste vertrek, om wat rust te nemen, want deels door de hitte, deels door nachtwaken en kommer was ik bijna uitgeput. Kort daarop richtte zij zich op, en toen zij moeder zo onafgebroken in haar nabijheid zag, zonder voedsel of rust te nemen (hoewel haar toch voortdurend een verpleegster ter zijde stond), zo zei zij: „O moeder, hoeveel hebt gij toch om mijnentwille al geleden en lijdt ook nu het meest en zijt bedroefd; wanneer zal ik u zulks en zoveel vergelden?”

Met die en soortgelijke woorden vol teer gevoel en liefde had zij de vorige dag ook tot mij gesproken. „Opdat u evenwel een weinig mag rusten, terwijl u aldoor bij mij wilt blijven, neem mij toch in uw bed, daar het mijne voor ons beiden te klein is, want zo zult u zekerder rusten, wanneer u mij bij u hebt.” En zo geschiedde het.

Toen zij daar een poos gelegen had en zo weinig mogelijk zich bewogen had om moeder niet hinderlijk te zijn, zei zij later, door de hevigheid van de ziekte overweldigd, die haar reeds geen rust meer toeliet, dat zij liever weer in haar eigen bed zou liggen, er dit bijvoegend: „Lieve moeder, laat ons nog de moeiten van deze nacht verdragen, morgen zullen wij rusten.” Zij meende name!ijk, dat zij uit die moeiten in de eeuwige rust zou ingegaan zijn, en de volgende nacht zou niemand meer moeite hebben.

In haar bed teruggebracht, omstreeks middernacht, liet zij mij roepen; zij wenste, dat

ik mede zou tegenwoordig zijn. Ik kwam en bracht haar iets, dat, naar 't scheen, zeer goed voor deze ziekte was en de krachten wat opwekken kon. Toen zij het genomen had, sliep zij als gewoonlijk in koortshitte in; maar spoedig daarop werd zij wakker met de vraag, of het nog geen dag was, waarnaar zij zeer verlangde. Toen het licht werd, beval zij de vensters te openen, en zei: „Hoe verheugt het mij het licht te zien, waarnaar verlangde.”

Kort daarop, terwijl wij zo verder spraken, vol angst en droefheid om harentwil, stak zij in de smarten van haar krankheid de armen uit het bed, en terwijl zij die wat nauwlettender gadeslaat, wordt zij op de huid zwarte vlekken van grotere omvang gewaar; petechiën noemt ze het volk; bij de Grieken heten ze exanthenen, bij de Latijnen, naar ik meen, pupulae. Dat was de laatste krachtsinspanning der natuur, een aankondiging van de naderende dood.

Toen zij ze zag en moeder haar zei, dat het wel de sporen van steken van insecten zijn konden, zei zij: „Geenszins, lieve moeder, maar voorboden van mijn dood.” En de handen opheffend, sprak zij: „Ik dank mijn God, dat Hij mijn wens vervuld heeft. Want, daar ik zelf mijn zwakheid wel kende, bad ik steeds God, dat Hij mij toch nooit uw dood, lieve ouders, wilde laten beleven, maar dat Hij mij voor u uit dit leven wegnemen mocht. En nu, daar ik zie, dat Hij het doen zal, ben ik zeer verheugd. Wel is waar (want ik heb u zeer lief) zou ik gaarne, al ware het mij nog zo schadelijk geweest, bij u hebben willen blijven, indien het zo had moeten zijn; maar zo teer en gevoelig is mijn gemoed, dat ik uw sterven nooit had kunnen beleven, zonder geknakt te wezen, en wat hadden wij ellendigen (de zieke spreekt hier mede van haar zusters), ook hier alleen zonder u moeten doen? Onze broeders zijn ver weg, wij weten niet, wanneer zij terugkomen. Waar hadden wij ooit zulke ouders kunnen vinden?”

Toen wij echter bij deze woorden onze smart niet meer bedwingen konden en hevig weenden, zei zij: „Ik bid u wegens de hartelijke liefde, die u mij steeds bewezen hebt, dat u over mijn heengaan niet treurt, want, als u zo weent, dan doet u mij leed, daar ik tot mijn Heere Jezus Christus heenga, om van het Zijne te genieten, waarvan Hij ons zo dikwijls gesproken heeft, en met Hem te triomferen.”

Hierop wij: „Laat ons dan bidden, liefste kind, dat God u en ons het geloof en de lijdzaamheid vermeerdere.” Nauwelijks hadden wij dit gezegd, of zij begon zelf met heldere stem en grote innigheid te bidden, hoewel bevend vanwege het gestadig afnemen van haar krachten, en gebruikte het gebed, door de Heere Zelf gegeven. Ook voegden wij daarbij, wat de liefde en de nood der omstandigheden ons ingaven. Daarentegen deed zij de meest zuivere belijdenis des geloofs, gelijk die in de Apostolische Geloofsbelijdenis vervat is. En daar er juist enige zeer vrome vrouwen en eerbare maagden uit Bazél tegenwoordig waren, die slechts Duits verstonden. (Curione sprak met de zijnen Italiaans er zijn nog Italiaanse brieven van hem aan zijn zoon.) Deze met haar hetzelfde bespraken, als wij te voren, zo sprak zij met hen Duits, smeekte God om Zijn genadige hulp en legde van haar geloof getuigenis af. Zij sprak met haar zó, dat de vrouwen allen haar blijdschap en standvastigheid bewonderden. Daarna wendde zij zich met een zwak gebaar, waartoe zij nog slechts in staat was, tot ons en zei: „Ik bid u, liefste ouders, dat u mij vergeeft, waar ik u ook moge bedroefd hebben, en het meer aan mijn leeftijd en aan mijn onverstand toeschrijft, dan aan trots en boosheid.”

Toen omhelsden en kusten wij haar onder tranen en zeiden: „Zo moge je de Heere Jezus met Zijn barmhartigheid omvatten, liefste dochter, en je tot de kus van Zijn genade toelaten, gelijk je ons steeds wegens je gehoorzaamheid en goede

levenswandel het dierbaarst was." Zij echter hield niet op met spreken en zei: „Vaartwel, mijn lieve ouders en zusters en u allen, die in uw liefde hier tegenwoordig zijt. U echter, geliefde ouders, bid ik, dat u mijn geliefde broeders, **Horatius, Leo en Augustinus** uit mijn naam groet, die ik, zoals ik gehoopt had; nog zo graag eens hier gezien had, indien het de Heere behaagd had. Zegt hun, dat zij een zuster gehad hebben, over welke zij zich nooit hadden behoeven te schamen. En als u aan mijn zuster **Dorothea** schrijft, laat ik ook haar met haar man op het hartelijkste groeten. Ik heb ze nooit gezien, hoewel ik er altijd zo naar verlangd heb, maar dat zal in dat ware vaderland der vromen plaats hebben."

Voorts bad zij ons nog degenen onder de meisjes, die van haar leeftijd waren, van harentwege te groeten, en toen gaf zij te kennen, hoe en waar zij wenste bijgezet te worden, namelijk op passende wijze en als jonge dochter en dan in de kerk der stad, waar zij met haar zuster gewoon was de prediking des Woords te horen. Wij beloofden haar, dat wij dat zouden doen en wel met de grootste eerbewijzen, die wij haar geven konden en zoals het voor een zo Christelijke jonkvrouw voegzaam was. Mocht dit iemand ook nietig toeschijnen, dan spreekt zich toch daarin de geest van het meisje uit, haar edel gevoel van eer, dat men immers haar geslacht en leeftijd gewoon is aan te prijzen, en vooral de hoop, dat zij met haar lichaam opgewekt zou worden.

De overige, haar van God gelaten tijd tot op haar ontslapen werd in gebed en opwekking doorgebracht. En terwijl zij niet afliet haar geest Gode de Vader en Christus aan te bevelen, vermaanden wij haar ook, dat zij onveranderlijk mocht blijven in het geloof en de verwachting van Christus en in het uitzien naar de hemelse dingen en in de hoop der zalige onsterfelijkheid en wederopstanding, en dat zij hopen zou, dat wij ook allen daar eenmaal tegenwoordig zouden zijn.

O, hoe dikwijls verhief zij toen haar stem met de hoogste innigheid der ziel: „O, Jezus Christus, Gij Zone Gods, mijn onsterfelijke Bruidegom, neem deze mijn naar U smachtende ziel aan."

Toen sprak ik, opdat zij meer en meer op alles voorbereid zou zijn: „De Heere Jezus, Dien je liever zijt dan Zijn leven, zal te rechter tijd met Zijn engelen daar zijn, en die zullen je dan dadelijk opnemen en in de woonplaats der gezaligden brengen, waar je enige van uw broeders en zusters vinden zult, en uw **Susanna Riffachia** (een meisje, dat niet minder door haar goede wandel als door de adel van haar geslacht uitnemend geweest was), en waar je eindelijk een talrijk koor van voortreffelijke maagden, die je uit deze stad voorgegaan zijn, zult herkennen."

Zij zei daarop: „Wat zal ik vrezen, vader? Ik ben verzekerd, dat God mij genadig is, en Christus, van Wie u zegt, dat Hij bij mij wezen zal, is al hier met mij en nodigt mij met Zijn lieflijk en Goddelijk aanschijn tot Zich. Ik heb verlangen uit dit broos omhulsel bevrijd te worden en in het licht te komen, in wat ik Hem zie."

Intussen voegde haar hare moeder, - hoewel zelf een prooi der smart, - of zij in dezen strijd veel te lijden had?

Zij antwoordde haar, dat zij geen smart gevoelde, behalve het moeilijke van de adem, evenals zulks vermoeiden bij veel lopen of het beklimmen van een berg overkomt, maar zij uitte de hoop, dat haar adem spoedig vrij worden mocht, daar toch de dood niets anders is dan een korte zucht. En dat alles sprak zij met een zo opgeruimd gelaat, dat het onze droefheid het meest verzachtte, en allen, die aanwezig waren, ten hoogste verwonderde.

Ondertussen hielden wij haar dadelijk daarop iets aan de mond en de neus om haar krachten te ondersteunen en haar geest te verlevendigen, zoals wij de drie dagen lang

gedaan hadden. Terwijl wij dat deden, vroeg zij om een stukje gebruikt linnen. En pas was haar dat gebracht, of zij richtte zich in het bed op en begon het langs de draden, zo lang als het hun was, in kleine repen of banden af te scheuren. Toen zij er al twee afgescheurd had en aan de derde begon, zei ik: „Wat doet je, lieve Angela? In je zwakheid vermoeit je je handen teveel.”

Toen ik haar verhinderen wilde, zag zij mij ernstig aan, en met ongewoon luide stem zei zij: „Laat mij begaan, lieve vader, want zo moet ik doen, en er zijn drie nodig.”

En dit zeggende, scheurde zij ook de derde af; daarop bond zij de drie einden in een zeer goede knoop naar de wijze van een roos samen en zette die zo op haar boezem. Wat deze zaak te beduiden heeft, is niet nodig te weten, hoewel ik het ook wel vermoeden kan.

Nadat zij dat gedaan had, begon zij moeilijker adem te halen, terwijl het laatste ogenblik naderde. Toen sprak zij: „O, Jezus, U beveel ik mij. O Heere Jezus, omvat mij.”

Moeder omvatte haar dadelijk en ondersteunde haar, en zei: „Twijfel niet, dochter, Hij heeft je al omvat, en spoedig zul je met Hem in het paradijs zijn.”

Ik en de anderen stonden om het bed heen en baden God, dat Hij toch het meisje in haar strijd mocht bijstaan en haar spoedig verlossen. Terwijl wij dat deden, sloeg zij de ogen naar boven en de rechterhand opheffend, sprak zij: „O Jezus, trek mij U achterna.”

En nauwelijks twee of driemaal reutelend, liet zij ons het lichaam achter en vlood door de genade van onze Heere Jezus Christus gelijk een witte duif naar de hemel; 2 Augustus 's morgens om 9 uur.

Ik drukte haar meteen de ogen toe en bracht de nog opgeheven arm in zijn plaats terug. “O, mijn Angela, lieve dochter, hoeveel beter ware het geweest, dat je mijne, dan dat ik jouw ogen gesloten had. Maar daar het de Heere alzo behaagd heeft, zo zij het! Hem de ere en de roem in eeuwigheid!”

De gestorvene had, behalve haar kleur, niets van haar gewoon uitzien verloren. Dezelfde opgewektheid was op het gezicht, die zij bij haar leven had. Daar stonden wij een tijdlang als verpletterd, zonder woord, zonder tranen. En het scheelde maar weinig, of ook moeder had met haar de geest gegeven. Doch toen zij haar stem teruggekregen en een stroom van tranen vergoten had, zei zij, terwijl zij zich over haar aangezicht boog en haar kuste: „O, mijn heilige ziel, mijn leven, waarlijk hemelse Angela, mijn zoetste dochter, hoe plotseling, hoe treurig, hoe hulpeloos hebt je je moeder achtergelaten, maar ik hoop, dat ik je spoedig volgen en aanschouwen mag.”

Terwijl zij deze weklage uitte, trachtte ik haar zo goed mogelijk te troosten en haar te verwijderen. Toen zorgden wij, dat haar lichaam behoorlijk gekleed werd, zoals wij haar beloofd hadden. De volgende dag werd het lijk met ere naar de kerk gebracht, niet zonder weklagen van hen, wie zij door haar geest en wegens haar vroomheid bekend was, en werd het op een behoorlijke plaats bijgezet en ter ruste gelegd in de hoop der zalige opstanding. Allen waren in de grootste rouw, zo velen haar kenden.

Ziedaar, lieve zoon Augustinus, het afsterven van uw zuster Angela; het was in overeenstemming met haar leven en karakter, waarvan ik u ook een en ander mededelen wil, daar u het grootste gedeelte van uw leven van huis verwijderd waart.

Angela was van een scherpzinnige geest, van een uitmuntend geheugen, ijverig in het najagen van wat lofwaardig, bevallig, liefelijk en welluidend was. Daaruit kwam voort, dat zij steeds zo sprak, dat zij lofspraak moest oogsten. Meermalen had zij het

bekende woord van de Etrurische dichter in de mond: *altijd iets bijzonders te zeggen is mij zorg en lust.*

In de huishouding had moeder haar reeds zo ingeleid, dat zij met elke, ja de meest bekwame huisvrouw gelijkgesteld kon worden. In het bereiden van spijzen, in het innemen van vruchten en in andere dingen, behoefde zij zomin voor koks als banketbakkers onder te doen. In haar ganse bestaan, haar doen en al haar verrichtingen legde zij, zonder er zich op te laten voorstaan, een zekere aangeboren rijpheid en waardigheid aan de dag. In naaiwerk was er niets zo fijn, zo lastig of moeilijk, dat zij niet zou uitgevoerd hebben; haar kunstvaardigheid was alles meester, ook zonder voorbeeld of model.

Tapijten van onderscheidene soort weefde zij, deels met de naald, deels met de weversspooel of de kam; naar believen met of zonder franje. Als je naar huis komt, zult je haar arbeid zien. Van haar werken zijn zelfs enige in sommige streken van Europa uitgekomen.

Zij verstond vier talen, die zij vloeiend schreef en sprak, namelijk: Duits, Italiaans, Latijn en Frans. Zij had zich die alle meer door de omgang en de voortreffelijkheid van haar geest eigen gemaakt dan door de regelen der spraakkunst. De wiskunde kende zij best. Zij had zo'n begeerte om te lezen, dat zij zich daarvan zelfs bij het borduren niet kon onthouden, maar dikwijls in de schoot iets te borduren en op de voetbank iets te lezen had. Niets las zij, waaruit zij zich niet iets bijzonders of kernspreukigs in haar sterk geheugen prentte.

De Psalmen van David kende zij tot op de dertigste naar de verzen in de gemelde vier talen van buiten. De heilige Tien Geboden Gods, de Apostolische Geloofsbelijdenis, het Gebed des Heeren kende zij op dezelfde wijze en placht ze ook, zowel alleen, als met haar zusters te zingen. Het Nieuwe Testament had zij zevenmaal geheel uitgelezen. Bovendien doorbladerde zij verscheidene andere schrijvers, maar de zedekundigen het meest, en die voor het gewone leven gewichtig zijn.

Gaarne sloeg zij ook geneeskundige boeken op, in welke beknopt over de ziekten en haar behandeling geschreven wordt. Bij de vaak voorkomende vergelijking van oude boeken ten behoeve van de verbetering der Latijnse schrijvers was zij ook mij tot grote hulp, en dan, als iets gemakkelijker te lezen was, las zij voor. De klacht van Hecuba uit Ovidius had zij van buiten geleerd en scheidte er behagen in, die even klagend voor te dragen, alsof zij van haar moeder en mij de rouw om de dood onzer zonen had willen voorspellen.

En ook van haar lot schijnt zij geen onduidelijk voorgevoel gehad te hebben. Het was omstreeks de eerste Juli, toen zij naar gewoonte met haar zusters en haar moeder de arbeid verrichtend, zich tot laatstgenoemde wendde, en zei: „Lieve moeder, ik bid u, als ik sterf, zo laat niet toe, dat ik met het gemeen begraven worde, maar dat ik naar de kerk gedragen en daar bijgezet worde, waar ik gewoon was de prediking te horen en met de anderen te bidden.”

Daarop antwoordde haar moeder: „Wat zegt je, zottin ? Altijd zegt je zo iets zots.” Want zij wilde haar van die gedachten afbrengen.

Het antwoord was evenwel: „In ernst spreek ik, lieve moeder; meen niet, dat ik scherts.” Welke woorden haar moeder en, toen ik ze hoorde, ook mij zeer aandeden, toen wij nadachten wat zij betekenen konden.

Angela was van nature opgeruimd, en vooral wanneer zij met jonge dochters van haar leeftijd samen was, beminnelijk en zacht, maar ook geestig. Nauwelijks één betamelijk schertsend woord is er in de taal, dat zij niet gereed had, om niet te gewagen van de vele en veelsoortige vertellingen, waarmede zij haar toehoorders in

bewondering bracht. En het kwam bij haar niet voor, dat zij iemand, hetzij tegenwoordig of afwezig, met enig woord beledigde. Edel en eerlijk legde zij alles uit, wat door haar geweten gezegd of gedaan werd. Zij zelf was in woord en werk open en waar; voor niets beefde zij zozeer terug, als voor leugen en laster. Zij placht te zeggen: „Zij, die liegen en de naaste minachten, zijn gevaarlijker dan de dieven, want de dieven benadelen slechts degenen, die zij bestelen; de leugenaars echter schaden eerst zichzelf, want niemand gelooft hun meer; dan ook degene, bij wie zij gelasterd en gelogen hebben, en die zij in zijn goede mening omtrent de naaste hebben doen wankelen; zo wonden, ja, indien zij kunnen, doden zij drie met één slag.”

Zo was de gezindheid van het meisje. Om veel met weinige woorden te zeggen: zij had een schrandere, vrome en edele geest; zij was vriendelijk, minzaam en voorkomend.

Daar je haar slechts als kind gezien hebt en je van haar nauwelijks herinneren kunt, blijft mij nog over je iets van haar lichamelijke gestalte mede te delen. Zij was van middelbare grootte, iets langer dan moeder, en toch was zij nog niet tot haar volle wasdom gekomen, daar zij nauwelijks haar achttiende jaar bereikt had. Van lichaam was zij wel evenredig, slank, bewegelijk en sterk genoeg. Haar kleur was uit donker en blank behoorlijk afgewisseld; echter neigde zij meer naar het blanke, met een klein weinig rood, gelijkmatig verdeeld. Het gezicht was enigszins langwerpig, maar zonder gebreken en vlekken; het voorhoofd breed en open, de ogen niet helemaal blauwgrijs, maar bij de oogleden in het zwart overgaand, glanzend, rotstig, scherp; de wenkbrauwen donker, dicht, duidelijk en in passende rondingen.

De vorm van het aangezicht had verder de goede maat en leek het meest op dat van je broeder **Horatius**, de neus uitgezonderd, welks uiteinde onderaan wat ronder was dan bij hem, als gevolg van een zware val in haar kindsheid. Ook de onderlip was, als bij Horatius, een weinig vooruitstaand, zonder haar te mismaken; haar broeder geleek zij in geest en evenzo in de liefelijke en heldere klank der stem. Zo blonk ook uit haar trekken een edele schaamte, gelijk ook een met opgewektheid gemengde rijpheid; deze rijpheid en kloekheid van het hoofd toonde zij door enige grijsheid. Haar haren waren overigens dicht, lang, gekruld, van enigszins roodachtige kleur; haar handen wat gevuld, blank, niet te lang, maar tot alle werk bekwaam; haar gang was noch langzaam, noch snel, maar ernstig en afgemeten, zoals ook haar stemming en haar karakter waren.

Dit weinige uit het vele heb ik u over het ontslapen van onze Angela, over haar geest, haar karakter, haar werkzaamheid en haar uiterlijk willen schrijven. Als zij langer geleefd had en God haar tot de echt geleid had, waarvan zij, zoals je weet, niet ver was, dan zouden haar heerlijke, door God geschonken deugden nog te meer openbaar geworden zijn, Doch het heeft Gode anders behaagd; Zijn raadsbesluiten zijn verborgen, zodat ons oog die niet doorzien kan; onze zaak is nochtans dezelve te billijken en te aanbidden.

Maar ons zijn toch nog hier **Celia en Felicia** overgebleven, even werkzaam en rechtschapen als Angela; maar deze overtrof haar gelijk in ouderdom, zo in geestesgaven; daarom beschouwden deze beiden haar naast haar moeder als een leermeesteres; zij vormden zich naar haar voorbeeld. Moge God in Zijn genade en almacht deze dochters ons in welstand laten behouden, wat ook jij, lieve zoon, in je gebed van God bidden zult.

Ik en je moeder en zusters omhelzen je onder vele tranen en bidden je onzer te gedenken en ons, zodra de hitte wat afgenomen is, te bezoeken, als je ons dan nog allen levend aantreffen zult. Je weet, dat ook je broeders reeds langer afwezig en in te

gewichtige zaken bezig zijn, dan dat zij binnenkort van onze toestand horen en ons bericht zouden kunnen geven.

Vaarwel, mijn geliefde Augustinus! Wanneer je aan Dorothea schrijft, zo groet haar en ook Johannes hartelijk van ons. Ik kan niet meer.

Bazel, 7 Augustus 1564.

UIT DE GESCHIEDENIS DER KERK.

HIERONYMUS ZANCHIUS.

Een getuige uit de zestiende eeuw

HOOFDSTUK 1. DE BEKERING EN VLUCHT.

Hieronymus Zanchius, of zoals zijn naam zonder de Latijnse vervorming eigenlijk luidt, Girolamo Zanchi, aanschouwde het levenslicht de 2e Februari 1516 te Alzano, bij Bergamo, waar zijn vader, die uit een oude Patricische familie stamde, als licentiaat in de rechten zijn woonplaats had. Zijn ouders werden hem vroeg ontnomen. Een neef, Basilio genaamd, een degelijk Latijns dichter, stierf in 1560 te Rome in de kerker der Inquisitie; een andere, die evenzeer Girolamo heette, was een beroemd rechtsgeleerde; twee anderen, waaronder een met name Lelius, behoorden tot de broederschap der reguliere (kloosterlijk samenlevende) Augustijner koorheren.

Waarschijnlijk onder de invloed van deze laatste, trad Zanchius in zijn vijftiende jaar in diezelfde broederschap te Bergamo. Met grote ijver legde hij zich daar toe op de studie der oude talen en der wijsbegeerte van Aristoteles en der Scholastieken. Grote dorst naar kennis dreef hem aan, maar hij trachtte die te stillen uit gebroken bakken, die geen water houden, daar hij de levende Bron nog niet kende. Toch zou hij daartoe naar de genadige raad Gods geleid worden.

Enige jaren later ging hij als koorheer naar Lucca. Door haar aanzienlijke zijdehandel kwam deze stad in veelvuldig verkeer met het buitenland. De handelshuizen Micheli, Balbani, Arnolfini stonden met vele steden, waar de reformatie wortel geschoten had, zoals Genève, Lyon, Augsburg in verbinding, en brachten van hun reizen in Frankrijk en Duitsland de geschriften der Hervormers mede terug, welke in Lucca ijverige lezers vonden. Een dekreet van 10 Maart 1525 zucht het lezen er van op straffe van 50 dukaten te keer te gaan, ja gelastte hun vernietiging. Van die tijd af was de tuchtroede Gods zwaar over de stad. Burgerlijke verdeeldheden, wetteloosheid en een zodanige zedeloosheid braken uit, dat in 1534 de stedelijke raad zelfs aan publieke vrouwen het burgerrecht schonk. Zo was de toestand van zaken, toen in 1541 een man door Lucca's poorten binnenkwam, door wie de sluimerende behoefte aan de enige troost in leven en in sterven weer wakker gemaakt zou worden. Dat was *Peter Martyr Vermigli*, sedert visitator der Augustijner orde. Tevergeefs had hij op een betere tucht voor die orde aangedrongen; ondank en miskennis vielen hem ten deel. Om hem des te eer te doen vallen, had men hem de betrekking van prior in het klooster San Frediano te Lucca gegeven. Gaarne nam hij om zijn zwakke gezondheid deze betrekking aan. Voor alle dingen zocht hij, zelf al geruime tijd niet vrij van de denkbeelden der Hervorming, zijn invloed in het klooster te doen gelden. Aan het luie monnikenleven, dat zo treffend de Fransen aanleiding gegeven heeft om een werkeloos leven een *vie de chanoine* te noemen, trachtte hij door ijverig studeren een einde te maken. Voor de nieuwelingen hield hij in de week voorlezingen over de Griekse en de Hebreeuwse taal, las met hen de kerkvaders, vooral Augustinus, en maakte hen met de geschriften der Hervormers, met de *Loci* van Melanchthon en de *Tractaten* van Bucer bekend. Zondags daarentegen predikte hij in zijn kloosterkapel.

Er vergaderde zich allengs een kleine Gemeente om hem; in vele huizen werd de

Bijbel gelezen; onder de inwoners toonden zich weer betere zeden, en vrede en eendracht keerden in de stad terug. In zijn Hervormende pogingen werd Martyr zeer ondersteund door enige geleerde mannen, die van liefde voor het evangelie gloeiden, en in Lucca een toevluchtsoord gevonden hadden, Paolo Lacisio uit Verona, graaf Barcho Massiliano Celso Martinengo uit Brescia, Emanuel Tremelli uit Ferrara, *Celio Secundo Curione* uit Montcalier in Piemont en anderen. Ook Zanchius treffen wij spoedig onder hen aan.

De predikatiën, die Martyr over de Brief van Paulus aan de Romeinen hield, waarin hij de ganse leer van de vrije genade Gods in Christus in duidelijke woorden voorstelde, hadden op de vijf-en-twintigjarige canonicus (kanunnik) Zanchius een onuitwisbare indruk gemaakt. De Heere opende zijn hart, als eenmaal dat van de purperverkoopster Lydia, dat hij acht gaf op hetgeen van Paulus gezegd werd, namelijk, dat wij allen zondaren zijn en de heerlijkheid derven, die wij voor God hebben moesten; en zonder verdienste gerechtvaardigd worden uit Zijn genade, door de verlossing, die door Christus Jezus geschied is.

Door Melanctons Loci werd het geheel licht in zijn ziel. Hij wendde zich af van de dode werken der wet en nam het ter harte, dat Jezus Christus reeds lang volbracht heeft, wat ons zondaren zalig maakt. Zo werd hij bekeerd en aan de Heere gelovig; en door Martyr in dit allerheiligst geloof meer en meer versterkt, is hij later voor de Kerk zulk een licht geworden, dat Bullinger enige jaren later, de 30^e September 1562 aan Johannes Sturm in Straatsburg schrijven kon: „Neemt u Zanchius in bescherming, zo beschermt u een oud vroom leerstuk der Kerk, en hebt u het gezag van de voornaamste leraren onzer Kerk voor u.”

Terwijl echter het Woord Gods binnen Lucca's muren in stilte zijn loop vervolgde, bereidde zich in Italië een geweldige storm, die alle bloesems, welke de Hervorming daar had doen uitkomen, zou vernietigen. De duistere nacht der Inquisitie openbaarde zich weer met nieuwe woede, om de denkbeelden der Hervorming in Italië uit te delgen. Onder anderen kwamen ook Martyr en Curione, toenmaals huisonderwijzer bij de familie Arnoltini, bij haar in verdenking. De eerste vluchtte, nadat hij nog in Pisa met de zijnen het Heilige Avondmaal gevierd had, over Ferrara naar Straatsburg; de laatste over Grauwbunderland naar Zurich. Dit had in 1542 plaats.

De ontsteltenis in de Gemeente over dit verlies was groot, maar zij was moedig en ging met haar vergaderingen voort onder leiding van de nog achtergeblevene vrienden, onder welke Martinengo en Zanchius. Bij hen voegde zich weldra Antonio Palerio, zo vermaard door zijn kostelijk getuigenis: „*Van de weldaad Christi.*”

In het jaar 1550 trok ook Zanchius de opmerkzaamheid van de spionnen der Inquisitie. Nog juist op tijd ontkwam hij door de vlucht aan het dreigend gevaar. Lang had hij gearzeld zijn geliefd Italië en de Roomse Kerk te verlaten. Nog altijd hield hij toenmaals een grondige Hervorming binnen haar mogelijk. Maanden lang was hij in tweestrijd. Ten laatste evenwel kreeg bij hem de overtuiging de overhand, dat het zijn plicht was een Kerk te verlaten, binnen welke men zoveel doen en aanzien moest, dat met Gods Woord strijdig was, en zoveel verwerpen, wat hij toch voor overeenkomstig het Evangelie moest houden. Vooral aan de aflat en de mis ergerde hij zich.

„Wat”, zo zegt hij later zelf, „kan een gelovig mens meer begeerlijk zijn, dan daar te blijven, waar hij door de doop aan Christus gewijd werd, te blijven ten einde toe, zover het slechts met God geschieden kan.” Eerst richtte hij zijn schreden naar Grauwbunderland, waar hij acht maanden bleef vertoeven. Grauwbunderland had reeds lang een krachtig verlangen naar de waarheid des Evangelies aan de dag gelegd, het ontbrak er slechts aan evangelische getuigen, die de Italiaanse taal machtig waren.

Daar beschikte God hun de mannen, die door de Inquisitie uit Italië verdreven waren, en die inzonderheid in Veltlin met open armen ontvangen werden. Ook Martinengo, die ondertussen in Milaan gepredikt had, kwam er heen, totdat in 1552 de Italiaanse Gemeente te Genève hem tot haar leraar beriep.

Zanchius volgde zijn vriend naar dit middelpunt van het Gereformeerde geloof, nadat hij op zijn reis daarheen Musculus te Bern en Viret te Lausanne bezocht had. Te Genève bleef hij negen maanden. In Italië had hij nog de 'Institutie' van de hoogbegaafde Hervormer Calvijn gelezen en daaruit een uittreksel gemaakt, dat later bij zijn werken gevoegd werd. Ook met de commentaar van Musculus over Matthéüs, zowel als met Bullingers *Libri duo de origine erroris* (Twee boeken over de oorsprong der ketterij) en met de *Augsburgse Confessie* had hij zich bekend gemaakt, hoewel de laatste hem niet bijzonder aanstond.

Het werk van Bullinger had hem de Franciskaner Giovanni Mollio van Montalcino, die in 1553 als ketter te Rome verbrand werd, met deze woorden aanbevolen: „Hebt u geen geld om dit voortreffelijke werk te betalen, zo ruk uw rechter oog uit en betaal het ermee als u slechts het linker behoudt om te lezen." O, moge de Heere ook in onze dagen in Italië zulk een dorst naar d waarheid des Evangelies verwekken!

Te Genève verzuimde Zanchius geen voorlezing van Calvijn en geen gelegenheid, om hem in de kerk van St. Servais horen. Doch hoe hij toen reeds vrij was van alle mensen vergoding, bewijst het volgende voorval. **Pierre Viret** preekte een in de Pieterskerk. Zanchius kon, bij alle bewondering van de diepte van gedachte bij Calvijn, toch niet genoeg de welsprekendheid van Viret bewonderen, die hij boven die van Calvijn stelde. Aan een Fransman, die in de verering van Calvijn te ver ging, vraagde Zanchius, of hij Viret niet eens wilde horen. „Indien zelfs Paulus kwam", hernam de andere, „en op dezelfde tijd als Calvijn predikte, zo zou ik de eerste laten, om laatstgenoemde te horen." Zanchius diende hem met reden over zulk een antwoord een terechtwijzing toe. Omstreeks dien tijd werd in Straatsburg voor Hedio, die gestorven was, een opvolger gezocht. Martyr, die van Straatsburg als professor in de godgeleerdheid naar Oxford was beroepen geworden, wist het uit trouwe voorzorg voor zijn vriend bij de aartsbisschop Cranmer daarheen te leiden, dat Zanchius een dergelijk beroep naar Engeland ontving. Op het punt erheen te reizen, bevond hij zich bij zijn landgenoot **Curione** in Bazel, toen daar het schrijven der Staatsburgers kwam. De voortreffelijke burgemeester Jacob Sturm had namelijk met de overige schoolbestuurders besloten om weer een geleerde Italiaan te beroepen, die op Martyr gelijken moest, en zich daarom tot Curione te Babel gewend. Deze had graaf Martinengo in Genève aanbevolen, die zich evenwel van zijn Gemeente niet wilde scheiden. Daarop was de aandacht op Zanchius gevallen, die vermoed werd in Venetië te zijn. Te Bazel ontving Zanchius dit beroep en antwoordde, nadat hij vooraf vrijlating bekomen had van zijn toezegging van naar Engeland te zullen komen: „Naardien ik ingezien heb, dat ik door de Heere God, Die ik noch wil, noch mag, noch kan wederstreven en ik ook in de verste verte daaraan niet denk, — beroepen en door u, wier welwillendheid mij reeds lang begeerlijk is, gewenst wordt, zo weiger ik niet alleen deze beroeping niet, maar neem ze veeleer met vreugde aan, in vertrouwen op de goddelijke genade en uw wijze godvrezendheid."

De achting, die Zanchius voor de Straatsburger Godgeleerden, inzonderheid voor Bucer, koesterde, was zeer groot. Tot het bekomen van reisgeld verwees men hem naar een Bazels handelshuis, maar hij sloeg dit dankbaar af.

HOOFDSTUK II. STRAATSBURG.

Op de 15^e Maart 1553 kwam Zanchius te Straatsburg. Tien jaren lang onderwees hij aldaar de wijsbegeerte en de Godgeleerdheid en ondervond tevens bij herhaling, dat zij, die godzalig in Christus Jezus leven willen, vervolging te verduren hebben. In hetzelfde jaar verhief zich een andere geest dan die tot nog toe hier geheerst had. Onder de professoren in de godgeleerdheid bevond zich een Zwaab, met name Marbach, die voor onzen Zanchius datgene worden zou, wat Alexander de kopersmid voor de Apostel Paulus was. Omtrent zijn geleerdheid is voorzeker Melanchton wel het best op de hoogte geweest, waar hij hem onder de middelmatige geleerden (*mediocriter docti*) rekent.

Reeds na zijn intreëpredikatie te Straatsburg liet zich Bucer in deze bewoordingen aan Martyr over Marbach uit: „Deze aanmatigende godgeleerde zal de Kerk nog veel onheil bereiden en spoedig alles, wat wij hier vastgesteld hebben, in verwarring brengen.” En dat was helaas maar al te waar. Wat de mannen Gods, die wij met recht de *Hervormers van Straatsburg* noemen, een Bucer, Capito, Martyr, Zell, Hedio onder veel gebed met veel moeite opgebouwd hadden, haalde deze man in korte tijd neer. Straatsburg, Costnitz, Memmingen en Lindau, over welke het licht der reformatie van uit Zwitserland opgegaan was, hadden, zoals bekend is, de Augsburgse Confessie niet ondertekend, maar een bijzondere Confessie, de Tetrapolitana, of *Belijdenis der vier steden*, opgesteld en op de Rijksdag te Augsburg ingediend, omdat zij het met de opvatting der eerstgenoemde Confessie in betrekking tot het Heilig Avondmaal, niet eens waren. Overigens gevoelde men zich één met de Wittenbergers, en bepaaldelijk te Straatsburg leefden alle leraren en predikers in liefelijke eendracht. De geest van de eerste Christelijke tijd scheen teruggekeerd te zijn, waar men volhardde in de leer der Apostelen, in de gemeenschap, in de gebeden en in de breking des broods.

„Anders evenwel”, zo zegt een Straatsburgs Luthers geschiedschrijver uit de nieuwe tijd (Rührich, *Mittheilungen a. d. ev. Kirche d. Elsasses III*, p. 256), „was de geest, die nu de jongere theologen, te Straatsburg aangesteld, vervulde. Het was de geest van het stijve Lutherdom: hard, twistziek en uitsluitend. Een nieuwe scholastiek verduisterde de eenvoudige, heldere leer van de Bijbel, welke de man Gods, Dr. Luther, weer aan het licht gebracht had. Lutheranen waren zij wel in de steilste zin, maar of zij evangelisch waren?

Aan de spits van deze wachters Sions te Straatsburg stond Dr. Johann Marbach, professor in de godgeleerdheid en voorzitter van het kerkelijk convent. Sedert hij in het ambt stond, droeg hij zorg, dat de aan te stellen geestelijken niet aan de nostra Confessio (Tetrapolitana), maar aan de vorstelijke *Augsburgse Confessie* gebonden werden. Hij voerde Luthers Catechismussen in, om de vroeger gebruikte van Bucer te vervangen. De geschriften van de eerste Hervormers te Straatsburg werden terzijde gesteld, eveneens de Geloofsbelijdenis der vier steden van 1530, alsook de eerste Kerkordening van 1534. De herinnering aan de oude roemrijke tijd moest verdwijnen. Deze Marbach had reeds dadelijk zich aan de intrede van Zanchius geërgerd. Laatstgenoemde had namelijk daarin betoogd, „dat de roeping van een leraar der theologie daarin bestaat, dat hij het Woord Gods uitlegt; zijn toehoorders mogen diensvolgens niets anders van hem verwachten, dan een zuivere, nauwgezette en tegelijk vrije verklaring van dit Woord.” Onder „vrij” verstond hij evenwel slechts zoveel, „dat hij niet afhankelijk wilde zijn van de uitspraak of het inzicht van deze of gene doctor. Want daaruit, dat men in de Kerk teveel aan het gezag van mensen zich gehouden heeft, zijn de sekten en scheuringen ontstaan, waarbij de ene een Zwingliaan, de ander een Lutheraan, de derde een Calvinist genoemd wordt. Allen

moeten aan de Heilige Schrift, de hoogste regel des geloofs, getoetst worden; is Calvijn daarmee meer overeenkomstig dan Luther, zo moet Luther zwijgen; is deze het meer dan Zwingli, zo moet Zwingli zwijgen.”

Zulk een vrijmoedige, waarlijk protestantse taal hinderde Marbach als president van het kerkelijk convent geweldig. Evenzo had het hem al de dag na de aankomst van Zanchius gekwetst, dat deze hem bij de Rector Sturm, die hen ter maaltijd genodigd had, in zijn mening weersprak, volgens welke men voor de paus niet bidden mocht. Zolang men niet, zo was het gevoelen van Zanchius bepaald van hem wist, dat hij de zonde tegen de Heilige Geest bedreven had, moest men ook voor zijn bekering bidden.

Toen nu spoedig daarop Martyr, die, uit Engeland teruggekeerd, op het punt stond, zich weer in zijn geliefd Straatsburg neer te zetten, door Zanchius gastvrij opgenomen werd, achtte Marbach het noodzakelijk maatregelen te nemen, om de Augsburgse Confessie te bewaren. Tot hiertoe was Zanchius nog niet met Marbach in een openlijke strijd geraakt. Toen hij echter de voorlezingen van zijn vriend de studenten aankondigde en daarbij zijn vreugde over de terugkeer van dezen hooggeschatte leraar uitte, gaf hij de eerste aanleiding tot een uitbarsting.

De eerste jaren van zijn verblijf te Straatsburg namelijk had hij het nog dragelijk gehad. Door zijn grote geleerdheid en ongemene scherpzinnigheid, door zijn helderheid in de leer der heilswaarheid, door zijn toegeeflijkheid omtrent de vormen bij de openbare eredienst, bij alle nauw gezetheid ten aanzien van het Woord Gods, door zijn liefde die hij zelfs jegens zijn wederpartijders liet blijken, door zijn oprechte godsvrucht nam hij een tijd lang de harten van zeer velen voor zich en de leer der waarheid in. Zijn ruime visie liet ook anderen zich vrij bewegen. De ondertekening van een Belijdenis had men bij de aanvaarding van zijn academisch ambt niet van hem gevorderd, zodat hij met betrekking tot de leer aanvankelijk niet gebonden was. Terwijl Marbach het Nieuw Testament verklaarde, was hem de verklaring van het Oud Testament opgedragen; buitendien las hij voor over Aristoteles.

Van lieverlede bereidde zich nu van de zijde van Marbach een samenspanning tegen Zanchius, om hem uit Straatsburg te verdringen. Jarenlang werkte deze in het verborgene. De storm brak echter eerst los, toen bij gelegenheid van de door de Rector Sturm toegerichte feestelijkheid ter gedachtenis van de op 19 April 1560 ontslapen Melancthon, Tilemann Hesshusius een van Marbachs geestverwanten, tegen alle bestaande orde in door deze een schotschrift, met valse aanduiding van plaats van herkomst (Maagdenburg), liet uitgeven, waarin op Melancthon, op de Franse en de Zwitserse Protestanten, zowel als op de Keurvorst van de Palts, gesmaald werd.

Zanchius meende in zijn getrouwheid aan de school hetzelfde te moeten onderdrukken, hetgeen hem ook gelukte. Van nu af trad Marbach openlijk als zijn tegenstander op. Zanchius werd in kerken en scholen verdacht gemaakt, ja, Marbach bracht het door zijn invloed zover, dat de verdere uitgave van zijn werk: 'De perseverantia' (over de volharding) evenzeer verhinderd werd. Tot dusverre was men in de leer der predestinatie zowel Duitsland als in Zwitserland eenstemmig geweest. Nu evenwel zette Marbach daartegen op, wie hij maar vermocht. Al in 1556 had hij op een samenkomst van predikanten het gewaagd om deze leer, - die Luther zelf als een heiligdom in waarde gehouden had, - met alle hevigheid te veroordelen, op Calvijn en Martyr te schimpen en de door zijn landgenoot uitgevondene Ubiquiteitsleer, die de scheuring der beide evangelische Kerken onherstelbaar maakte, aan te dringen.

„Hij sprak voor de Ubiquiteitsleer", schrijft Zanchius dienaangaande aan Bullinger, „en allen vielen hem bij; slechts onze leraar en Conrad spraken tegen." Deze leraar

was Wilhelm Holbrach, predikant bij de Franse Gemeente te Straatsburg, bij wie zich Zanchius met de overige Italianen hield. Conrad was C. Hubert, canonicus te St. Thomae, geboortig uit Bergzabern in de Palts, een trouw vriend van Zanchius.

Daarentegen vielen de meesten zijner vrienden van hem af en vermeden hem als een, die besmet was. De jongelieden, die geëxamineerd werden, meesten Marbach's meningen onderschrijven en drie, die zulks weigerden, werden op zijn bevel uit het college verwijderd. Het kan menigeen ook heden nog tot waarschuwing dienen om niet zichzelf te zoeken, maar wat des Heeren is en Zijn Gemeente, wanneer hij ziet, hoeverre het met Marbach kwam; die toch aanvankelijk met de getrouwe dienstknechten van Jezus Christus, als een Capito, Hedio, Jacob Sturm, Peter Martyr, in goede verstandhouding leefde. Van nu aan zon hij op niets anders dan om Zanchius het leven te verbitteren.

Zanchius had een zwakke gezondheid. Dikwijls moest hij zich wegens ongesteldheid door Martyr laten vervangen. Bedekt werden nu allerlei leugens omtrent hem, die als vreemdeling de Duitse taal niet geheel machtig was uitgestrooid. Men beschuldigde hem van zware vergrijpen en gruwelijke vervalsing van de leer. Voorheen zou Zanchius al gelegenheid gehad hebben om zich voor de geheime aanslagen van Marbach, zijn tegenpartijder, in veiligheid te stellen. De 14e maart 1554 verzocht hem namelijk Calvijn, - die zich in een brief 'zijn Calvijn' noemt - om een beroep als leraar van de Italiaanse Gemeente te Genève aan te nemen, waar de kudde van haar herder beroofd, hem om zijn getrouwheid begeert, daar zij anders niemand weet, die voor deze plaats geschikt zijn." Inderdaad een schoon getuigenis, dat Calvijn en Genève van hem aflegden! Toch meende hij nog in Straatsburg te moeten blijven. Lange tijd zochten zijn vijanden tevergeefs naar bewijzen; de valse getuigen werden door de eenvoudigheid en oprechtheid van Zanchius beschaamd. Toch wist men de oude beschuldigingen door nieuwe te versterken. Hij kon geen verlot bekomen om zijn zaak in de school te verdedigen. Onder de jongere predikers werd de samenspanning tegen hem voortdurend sterker. „Hij is een ketter, een Zwingliaan, een Calvinist, een Sacrementariër, een vijand van de Augsburgse Confessie en van Hogeschool, een Wederdoper, zelfs een Swenkfeldiaan, een Novatiaan en Catharus."

Terwijl nu Marbach op die wijze Zanchius bij de professoren en de studenten zocht verdacht te maken, deed zulks op de kansel voor het volk de Zwaab Melchior Specker, predikant der St. Thomaskerk, een dier pueri (jongens), gelijk Joh. Sturm hen noemde. Hun bedoeling was om het met hun medehelpers bij de Magistraat door te drijven, dat Zanchius ontslagen werd, of althans, de strijd moede, vrijwillig het veld zou ruimen. „Twee jaren lang", schrijft Zanchius dienaangaande, „werd ik met boosaardige en kwetsende titels, zowel in het openbaar, als in de meer besloten kring, in woord en geschrift, genoemd en door aller mond besproken." Zo wisten dan de mensen van hem, die de weg Gods oprecht leerde, nog slechts, dat hij een der gevaarlijkste verleiders was. In het jaar 1555 had hem het kapittel van St. Thomas als kanunnik opgenomen. Nu vorderde Sturm, als proost van hetzelfde, dat het kapittel erkennen zou, tot hiertoe geen aanleiding te hebben om Zanchius te verdenken, dat hij anders leren zou - dat hij slechts aangeklaagd, maar geenszins van dwaalleer overtuigd was - dat de predikanten hem moesten weerleggen, opdat men dan toch zou verstaan, of hij een ketter ware of niet.

Maanden lang bleef deze zaak in het kapittel slepende, nu eens ging de storm tegen hem liggen, straks verhief hij zich weer met nieuwe hevigheid. Tot een disputatie of een vriendelijk colloquium, waarop het kapittel aldoor aandrong, wilden de anderen

zich niet laten vinden, ja keerden nu hun wapenen tegen het kapittel, waarin de meesten aan de zijde van Zanchius stonden. Slechts een schriftelijke rechtvaardiging wilden zij van Zanchius aannemen. Deze gaf er de voorkeur aan, de heilswaarheden in korte, duidelijke *stellingen of theses* uit te drukken. Zulke theses, inzonderheid over de verkiezing der genade, de zondeval en wat daarmee in verband staat, heeft hij bij herhaling, zelfs nog in zijn ouderdom neergeschreven, waarbij hij steeds als bij testament bevestigde, wat hij bij de aanvang geleerd had.

De 25^e Juni 1561 had het kapittel de toestemming tot een dispensatie van de magistraat verlangd. Er werden daartoe vijf raadsheren en twee rechtsgeleerden aangewezen om het twistgesprek bij te wonen. Zanchius had vooraf zijn leer in 14 - theses neergelegd om ze te zijner tijd aan het verlangde twistgesprek ten grondslag te leggen.

Deze 14 stellingen luiden:

I. Van het einde der wereld.

1. Noch de dag, noch de maand, noch het jaar, noch de eeuw, waarin het einde der wereld daar zal zijn en de Heere zal wederkomen, kunnen door enige sterveling, zomin met zekerheid als naar gissing, bepaald worden.

II. Van de antichrist.

2. Hoewel het rijk van de antichrist openbaar, en hij, die de overste er van is, de antichrist is, zo strijdt het toch niet met de Heilige Schrift te beweren, dat tegen het einde der wereld een bijzonder machtige antichrist komen zal, die ook wonderen doen kan.

III. Van de tekenen van het einde der wereld.

3. Om Lukas 18: 8 met Romeinen 11: 25, 26 te verenigen, is het niet tegen Gods Woord, aan te nemen, dat, als die machtigste en laatste antichrist heersen zal, men wegens zijn tirannie weinig geloof op de aarde vinden zal, dat evenwel na zijn overwinning door de Geest van Christus de menigte der Joden zich bekeren zal, wat slechts door het geloof geschieden kan, zodat alsdan veel geloof op aarde zijn zal.

IV. Van de praedestinatie.

4. Bij God is het aantal der uitverkorenen ten eeuwigen leven, zowel als dat der verworpenen bepaald.

5. Gelijk de uitverkorenen ten leven nooit kunnen verloren gaan en dus noodwendig behouden worden, zo kunnen ook zij, die niet ten leven gepraedestineerd zijn, niet behouden worden, en zijn derhalve noodwendig verdoemd.

6. Wie eens uitverkoren is, kan niet meer verworpen worden.

V. Van de banden, die ons met Christus en de Kerk verbinden.

7. Er zijn twee banden nodig om ons waarachtig met Christus en de Kerk te verbinden, te weten: die der eeuwige uitverkiezing in Christus en die van de Geest van Christus, waaruit het geloof in Hem voortkomt. Deze beide banden zijn innerlijke en onzichtbare banden en voorts onverbreekelijk.

8. Er zijn verder twee banden, die ons met de Kerk verbinden, voor zover zij een uitwendige gestalte heeft: de belijdenis der leer van Christus en het deelnemen aan de Sacramenten. Deze twee zijn uiterlijk, zichtbaar en tevens te verbreken, naardien men de leer verwerpen en de Sacramenten verachten kan.

VI. *Van het geloof.*

9. De uitverkorenen wordt in dit leven het ware geloof slechts eenmaal door God geschonken. Wie het ontvangen heeft - dit geldt inzonderheid van de volwassenen - die gevoelt het in zich, dat wil zeggen, hij erkent en gevoelt, dat hij waarachtig gelooft.

10. De eenmaal met het geloof begiftigde en door de Heilige Geest waarachtig Christus ingeplante uitverkorenen kunnen nóch het geloof en de Heilige Geest weer geheel verliezen, nóch van Christus afvallen, en dit zowel wegens de toezeggingen Gods als wegens de voorbeding van Christus, Daaruit volgt evenmin, dat het berouw geloofend, als dat het zondigen toegelaten wordt.

11. In de wedergeborene uitverkorenen zijn twee mensen, *de inwendige mens en de uitwendige*. Zondigen zij, dan doen zij het slechts naar de uitwendige mens, dat is, naar dat deel, waarin zij niet konden wedergeboren worden; naar de inwendige mens willen zij de zonde niet, zij verfoeien ze en hebben lust aan de Wet Gods; zij zondigen derhalve niet van ganser harte en met volle wil.

12. Toen Petrus de Heere verloochende, ontbrak hem de belijdenis des geloofs in de mond, het geloof des harten verloor hij evenwel niet.

VII. *Van de beloften.*

13. De toezeggingen van de vrije barmhartigheid Gods en van het gewisse en eeuwige heil, schoon zij ook allen voorgehouden en gepredikt moeten worden, gaan toch eigenlijk slechts de uitverkorenen aan.

14. Wanneer men dus in de woorden van Paulus: God wil, dat alle mensen zalig worden (I Tim. 2: 4), het woord „alle" slechts op de uitverkorenen van toepassing acht te zijn, en in die van Johannes: *Christus is de verzoening voor de zonden der gehele wereld* (I Joh. II: 2), onder de gehele wereld slechts de uitverkorenen in haar verstrooid, verstaat, zo doet men de zin der Heilige Schrift geen geweld aan.

Met deze stellingen begaf zich Zanchius nu naar de hogescholen van Heidelberg en Marburg, waar alle professoren ze goedkeurden en bekrachtigden. Op beide plaatsen zou men hem gaarne als hoogleraar aangesteld hebben. Vandaar ging hij naar Stuttgart tot Brenz, die in veel toestemde, daarna naar Tübingen, waar de professoren alles toestemden, tot op de onvervreemdbaarheid der genade; hierin stemde de arts Dr. Jacob Schegk evenwel ook met hem overeen. Eveneens toonden die van Genève, Schaffhausen en Zürich de levendigste belangstelling voor deze getrouwe getuige der waarheid. Slechts die van Bazel waren onder de Zwitsers enigszins dubbelzinnig. Dat alles miste toch zijn uitwerking niet. Zijn zaak ging eindelijk in Maart 1562 tot beslechting van het kapittel in de handen van den magistraat over. Deze had echter, in spijt van al die goedkeuringen, zoomin den moed om hem te veroordelen als om hem vrij te spreken. Ondertussen hield men niet op met tegen hem te prediken. De ware grond van deze vijandigheid heeft Bullinger in zijn brief aan Frederik III van den 4^e April 1562 wel het duidelijkst aangegeven, als hij zegt:

„Het is u niet onbekend, welke grote verdeeldheid voor enigen tijd in de Straatsburgse school en kerk tussen de professoren en leraren ontstaan is. Daar enige leeraren de uitnemende Zanchius haatten, alleen omdat hij hun krasse meningen over het lichaam en bloed van Christus niet beaamt, echter in dit leerstuk zijn leer niet veroordeeld worden kon, zo zochten zij uit zijn voorlezingen andere punten uit om hem te verdringen. Daartoe schenen enige leerstellingen over de predestinatie of uitverkiezing der heiligen te kunnen dienen, omdat dit onderwerp het gemakkelijkst verkeerd begrepen en bij het volk onbemind gemaakt worden kan. En toch zijn

Zanchius' gedachten en leer hieromtrent geen andere, dan wat in dezelfde kerk en school de zalige Bucer geleerd heeft, om nu nog niet eens te vermelden, dat Luther, Oecolampadius en vroeger Augustinus niets anders geloofd en geleerd hebben."

Het bloedbad van Vassy - wij willen terloops hiervan snelding maken - gaf Zanchius aanleiding, om zich tot de kardinaal van Lotharingen te wenden, dien hij in het voorjaar van 1552 zeer vrijmoedig te Zabern had horen prediken. Hij richtte tot hem de bede, dat hij zich toch het lot der vervolgte Protestanten zou aantrekken. Intussen bleek nu, dat die kardinaal op echt jezuïtische wijze te dier tijde slechts voor de schijn zo opgetreden was.

Toen Zanchius Brenz als scheidsrechter in zijn zaak begeerde, weigerde deze daar hij ondertussen van inzicht veranderd was. Aangezien hem alle gelegenheid ter verdediging van de leer, die naar de godzaligheid is, afgesneden was, ging hij naar Frankfort, waar hij met verscheidene van zijn vrienden raadpleegde. Deze spoorden hem aan om zijn rechtvaardiging in het licht te geven. Maar toen hij in overeenstemming met hun raad de uitgave bij Oporin te Bazel bezorgen wilde, wisten zijn vijanden vanuit Bazel de druk te doen verbieden.

Omstreeks deze tijd werd hij, zowel als zijn trouwe vriend, de rector Johann Sturm, uitgenodigd om naar Heidelberg te komen, ingeval zij het niet langer te Straatsburg konden uithouden. Maar evenzeer als hij vroeger voor het beroep naar Genève, in 1561 voor dat naar Bern en in 1562 voor dat naar Zürich bedankt had, wilde hij ook nu, hoewel de Keurvorst van de Palts hem van zijn genegenheid verzekering gaf, volstrekt niet weggaan zonder eerst gerechtvaardigd te zijn en de vrede hersteld te hebben. Ook vreesde hij zeer voor het behoud van de Franse Gemeente, die door Marbach telkens meer benauwd werd, zodat Calvijn zelf op het punt van het Avondmaal de predikant Holbrac aanried een formule van eenstemmigheid te ondertekenen.

Eindelijk in 1563 kreeg Johann Sturm bij de Magistraat gedaan, dat men besloot de zaak grondig te onderzoeken en tot een vreedzaam einde te brengen. Te dien einde wendde men zich tot Zwaben, Zweibrücken en Bazel om scheidsrechters, maar niet tot de (gereformeerde) vorsten van Hessen en de Palts, gelijk Zanchius en Sturm gewent hadden. Uit Tübingen kwam Jac. Andreae, kanselier, uit Zweibrücken de raden Wolf von Kateritz, Heinr. Schwebel en de Superintendent Cunmann Flinsbach, uit Bazel M. Simon Sulzer, de rector en predikant Ulrich Coccius of Köchlin; ook kwam de hertogelijk Wurtembergsche raadsheer Kilian Bertz, en Daniël von Renchen, voogd van Nevenburg.

Deze commissie van vier godgeleerden en vier wereldlijke raadsliden kwam voor het eerst op de 185^e Maart samen. Beide partijen werden in het verhoor genomen, maar steeds afzonderlijk, zodat, wat niet de tegenpartij besproken werd, voor Zanchius verborgen bleef. In de beide punten, aangaande de voorbeschikking en de onverliesbaarheid der genade, zou naar de mening der scheidsrechters lichtelijk een vergelijk te treffen zijn, maar in het artikel van het Avondmaal ging het om de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus. Niet lichamelijk, maar *geestelijk was Christus tegenwoordig*, had Zanchius staande gehouden: „Met de ziel en de mond des geloofs geniet ik en neem ik in mij op (incorporo) het lichaam van Christus, Die voor mij gestorven is, en neem zijn werkingen in mij waar."

Daarop gaf de voorzitter Andreae ten antwoord: „Daarin stemmen wij overeen, waartoe dus nog langer strijden?" Hij meende ook, dat het lichaam van Christus ons

vlees en been niet aanraakte, en Zanchius ging met de beste verwachtingen van een Christelijk vergelijk uit de vergadering. Kort daarop echter ontving hij niet Johann Stam en C. Hubert enige artikelen over de predestinatie, uit aller naam door Cunmann opgesteld, met de aanmaning, dat die aanstonds moesten ondertekend worden. Het werd hun zelfs niet toegestaan ze tot nader onderzoek eerst mede naar huis te nemen. Dat kwam vooral Zanchius vreemd voor, dat hij iets, dat hij niet kende, ondertekenen moest; bovendien was de leer der predestinatie geen geschilpunt. In weerwil van de rechtmatige bedenkingen, die hij er tegen inbracht, drong nochtans Cunmann zeer sterk bij hem aan ze te ondertekenen, omdat hij over twee dagen weer vertrekken moest. Daar hij echter de artikelen niet tot nadere kennisneming voor enige dagen ontving, weigerde hij standvastig, hoewel Cunmann de volgende en daaropvolgende dag tot hem zond. Tegen de avond van de derde dag bracht men eindelijk de artikelen en liet ze de nacht over bij hem met kennisgeving, dat hij niets overschrijven mocht. „Enige algemene stellingen over het Avondmaal waren er bij gevoegd, hoe ze te leren uit het Woord Gods naar de Augsburgse Confessie en haar Apologie en naar de Artikelen van overeenkomst tussen Luther en Bucer.”

Juist was Sturm bij Zanchius. Zij zochten hun vrienden op, en Zanchius gaf, naar zijn zachtmoedige wijze, de raad tot „een ondertekening met bedachtzaam protest”. Daarover gaf die Commissie bericht aan de raad. Men besloot wel een mondeling, maar geen schriftelijk protest toe te laten. Zanchius weigerde daarom weer, toen hij opnieuw opgeroepen werd, terwijl hij een nadere opheldering van dubbelzinnige uitdrukkingen uit die artikelen begeerde. Daar men die weigerde, en Zanchius bij zijn weigering bleef, stonden allen plotseling tegen hem op. „Ik zou het zijn”, verhaalt hij in een schrijven aan Calvijn, 18 April 1563, „die alleen de eendracht in de weg stond; ik zou het op mijn rekening hebben, indien de Franse Gemeente opgeheven, en ik zelf nog smadelijk uit de stad verwezen werd, want ik gaf aanleiding, dat onze zaak zeer kwalijk zou opgenomen worden; de vijanden zouden nog heftiger tegen mij worden, en liet ganse volk zou menen, dat ik veroordeeld was.”

Met bedrukt gemoed verliet hij de raad en kwam bij zijn vrienden.. De omstandigheden noopten tot beslissing. De een was voor onvoorwaardelijke ondertekening; de ander volstrekt er tegen. Anderen hadden, de strijd moede, reeds ondertekend; aan hun dringende beden gaf hij eindelijk toe en ondertekende evenzeer, maar met bijvoeging: „Slechts voor zover onderteken ik deze leerformule, als ik ze voor juist erken.” De dag daarna, de 19^e Maart, vond nu op het raadhuis een algemene verzoening plaats. Toen Zanchius en Marbach elkander de rechterhand gaven wat Zanchius bij zijn nauwgezetheid niet gemakkelijk viel, vroegde hij in zijn humor: „of hij hem nog voor een ketter hield en zijn leer voor een ketterse?” Waarop de ander zich omwendde, de blik op de scheidsrechters vestigde, en voor Zanchius onverstaanbare woorden mompelde. Gene bevalen Zanchius verder te zwijgen. „Zo” laat Zanchius zich aan Calvijn uit, „kwam een soort eendracht tot stand.”

Er ligt in dat ‘eene soort’ (quaedam) iets weemoedigs. Marbach was er geen man naar om deze „eendracht” lang te laten duren. „In zijn hand”, antwoordt Calvijn, „zal de Augsburgse Confessie met betrekking tot het Heilig Avondmaal steeds een strik zijn, waarmee hij u, zo God het toelaat, naar believen vangt.”

Zo was het. Toen Zanchius van een vakantiereis teruggekeerd was, kwamen hij het canoniek examen twee nieuwe leden van het St. Thomaekapittel, Marbach en Specker, opnieuw met hem in strijd, omdat hij de uitdrukking „onze Confessie” op de *Belijdenis der vier Steden* liet slaan en *de onwaardigen*, dat wil zeggen, de volstrekt goddelozen en geestelijk doden, het deelnemen aan het Heilig Avondmaal tot hun heil ontzegde. Hij wilde slechts tonnen, hoe ver hij met de Lutherse beschouwing kon

meegaan. Nu echter riep Specker plotseling uit: „Zanchius kondigt ons een nieuwe strijd aan; wat heeft de Consensus gebaat?"

Juist datzelfde had Zanchius kunnen zeggen. Hij, die wegens te grote toegeeflijkheid door zijn vrienden David Chaillet te Lyon, Garnier te Marburg, Grindall te Londen reeds berispt was geworden, was blijde nu toch eenmaal rekenschap van zijn geloof afgelegd te hebben, waarin Calvin hem zeer versterkte. „Het is goed gelopen, dat men u tot spreken verplichtte; wat er ook geschiede, het mag u niet berouwen. Had u gezwegen, dan hadden uw tegenstanders getriomfeerd."

Zijn voorlezingen, die hij twee jaren gestaakt had, begon hij weder de 12^e Juli. Daardoor barstte weldra de strijd opnieuw los. Het gelukte Marbach en Specker, dat Hubert en Holbrac uit het kerkenconvent gestoten werden; ook verklaarden gene niet meer in het kapittel te willen komen. Tevergeefs zocht de magistraat de vrede te bewaren. De ure der verlossing zou eindelijk voor Zanchius slaan.

HOOFDSTUK III. HUISELIJK LEVEN.

VERTREK UIT STRAATSBURG.

Bij gelegenheid van zijn kortstondig verblijf te Bazel ten huize van Curione had Zanchius een van diens dochters, met name Violanthis, als een besliste discipelin des Heeren leren kennen. Toen Zanchius professor te Straatsburg geworden was, dacht hij er aan, om een eigen haard te hebben, en deed hij aanzoek om de hand der negentienjarige Violanthis, die hem ook werd toegezegd. Zij was de oudste der acht kinderen van Curione, en van zijn dochters verstandelijk de meest begaafde. Te Ceva in Piëmont ten tijde van de uittocht uit het vaderland geboren, deelde zij reeds vroeg met haar ouders alle gevaren daaraan verbonden, totdat zij te Venetië aan een dame toevertrouwd werd, dewijl de ouders inzagen, dat haar tere leeftijd het bezwaarlijk maakte het kind op de vorderen tocht mee te nemen. Deze dame was voor haar een andere moeder. Haar thuiskomst bij de haar te Bazel was een gebeurtenis van onvergetelijke blijdschap voor de familie. Minder schoon dan haar zusters, toonde zij evenzeer grote geschiktheid voor het geringste huiselijk werk, als vatbaarheid voor het onderwijs, dat haar met de anderen ten deel viel. Zij werd door hen als een tweede moeder beschouwd en door de ouders in hun tere liefde slechts „onze Violanthilla (kleine Violanthis), kleine koningin, hoop en troost in de ouderdom, allerliefste dochter" geheten. Niet gering was derhalve de smart der ouders over de vernieuwde scheiding van deze zo vurig geliefde dochter. Maar in vertrouwen op de Heere brachten zij eindelijk dit zware offer en lieten haar met de man van haar keuze in de vreemde trekken. Overgelukkig gevoelde zich de goede Zanchius in haar bezit. Een gelukkig huiselijk leven begon nu aan de zijde van zijn echtgenote.

Omstreeks die tijd was een ganse kolonie van Italiaanse vluchtelingen, die de vervolging der bloeddorstige Maria uit Engeland verdreven had, te Straatsburg aangekomen. Daarbij bevonden zich de waardige **Martyr, Emanuel Tremellius**, de geleerde kenner van het Hebreeuws, die later naar Heidelberg vertrok, een dokter, met name Massario, Scipio Calandrini uit Lucca, de Siciliaan Cesare Pasquale en anderen, die allen ten huize van Zanchius, als broeders en landgenoten hartelijk welkom, uit- en ingingen. Violanthis, die dikwijls aan heimwee leed, waande zich plotseling door zulk oenen omgang in het vaderlijk huis teruggeplaatst, en onbegrijpelijk snel ging de korte tijd verder, waarin zij Zanchius waarlijk gelukkig maakte.

Een innige vriendschap onderhield Zanchius ook met de rector der universiteit, de

bekwamen opvoedkundige Johann Sturm, met de Paltser Conrad Hubert, kanunnik van St. Thomae, met de Franse leraar Wilhelm Holbrach (eig. Olbrach), bij wiens Gemeente hij zich, zoals boven reeds vermeld is, met zijn landgenoten voegde, voor wie hij dikwijls in het Italiaans predikte. En voorts met de geschiedkundige Joh. Sleidan en anderen. Zeer aangenaam was hem het verkeer met de studenten, die hij als vaderlijk vriend met raad en daad steeds in hun studiën ter zijde stond. Maar slechts al te spoedig zou het geluk, dat hij in zijn huis en in de omgang met zijn vrienden en landgenoten smaakte, gestoord worden.

Zoals reeds gezegd is, voelde Zanchius, gewoon aan de milde luchtgesteldheid van Italië, zich te Straatsburg dikwijls ziek. Drie jaren was hij al gehuwd. Slechts kort had hij vadervreugde gesmaakt, want twee kinderen, waarmee God zijn echt gezegend had, waren de ouders al vroeg weer ontnomen. Daar beviel Violanthis weer, maar de vreugde over de tweelingen, die zij ter wereld bracht, werd zeer getemperd door een gevaarlijke toestand van algemene zwakte, waarin de moeder nu verviel. Weliswaar herstelde zij enigermate maar geheel beter werd zij niet meer. In de herfst van 1555 viel haar nog het heuglijk geluk te beurt, dat zij na jarenlange scheiding haar ouders mocht wederzien. Maar zomin de tocht op de Rijn als de verandering van lucht konden haar ten volle herstellen. Toen zij in het voorjaar terugkeerde, was het slechts om nog enige maanden weg te kwijnen. Zanchius was de vorige zomer tegelijk met zijn vrouw op het ziekbed terneer geworpen. Met de innigste deelneming kregen de ouders in Bazel, de vrienden in het buitenland, als Basilius Amerbach, rector te Bazel, **Curione's** leerling, **Olympia Morata** te Heidelberg, Bullinger te Zürich, te dien tijde van dat ongeval bericht.

„Het doet mij Zeer leed," schreef de 23^{en} Juni 1555 **Bullinger** aan zijn zoon Hendrik, die toen te Straatsburg studeerde, „dat de lieve, vrome, voortreffelijke Zanchius zo zeer ziek ligt, en dat het zo slecht gaat met zijn gade. Laat ons de Heere bidden, dat hij hen weer herstelle en geheel gezond make." Dat gebed om lichamelijk herstel werd slechts gedeeltelijk verhoord, want Violanthis werd de 12^e November 1556 in de rust haars Heeren opgenomen. Het schrijven van Zanchius aan zijn vriend Martyr, dat wij hier zullen inlassen, verhaalt ons de laatste levensdagen en het ontslapen van zijn diepbetreurde echtgenote.

HIERONYMUS ZANCHIUS AAN PETER MARTYR VERMIGLI, HEIL EN GROETE!

In hetgeen u schrijft van uw bezorgdheid omtrent de gezondheid van mij en mijn vrouw, erken ik uw liefde voor ons, welke ik zozeer op prijs stel. Wat mij aangaat, zo kan ik zeggen, wat de dichter zegt: „Ik leef, maar in het leven heb ik de uiterste nood." Want mijn onvergelykelijke Violanthis, mijn dierbare echtgenote is van mij weggegaan en heeft mij tegelijk met zich in de hemel gevoerd; want dat zij daar met Christus is, daarvan ben ik zeker. En zo ligt het ook in de aard der zaak, dat al mijn gedachten, wensen en verlangen daar verblijven en daarheen zich richten. Zij is wel uit haar aardse tabernakel heengegaan, maar zo, dat zij niet alleen bij de nabestaanden en degenen, die haar bezochten, maar ook in de gehele stad haar zalige nagedachtenis, als ook de heerlijke bewijzen van haar uitnemend geloof, haar godsvrucht, haar hope, haar liefde, haar geduld, haar bescheidenheid, zedigheid, matigheid en van alle deugden, die een christelijke huisvrouw voegen, heeft achtergelaten. Indien er ooit iemand in het levend geloof in God en Christus, in heiligheid des levens, in oprechtheid van gemoed, in reinheid en onschuld, in barmhartigheid jegens de armen, in liefde jegens elk, in geduld bij kruis, in standvastigheid hij tegenspoed, in bescheidenheid bij voorspoed en in elke andere christelijke deugd als in goeddoen —

in de hemel, in het gelukzalige eeuwige leven is opgenomen geworden, zo is zij een van hen en wel geenszins voor een der minsten te rekenen.

Wat zij de ganse tijd van haar ziekte van de hemelse heerlijkheid van het eeuwig, zalig leven, van de ijdelheid der wereld, van de lijdzaamheid en volharding in het geloof, van de vastigheid en zekerheid van Gods Woord en van vele andere dergelijke dingen gezegd heeft, zou ik u vanwege mijn grote smart zelf niet kunnen schrijven. Want, daar ik mij van een zo heilige, dierbare, getrouwe, reine, lieve, beminnelijke en onberispelijke gade beroofd zie, zo bezwijkt mijn hart in mij, mijn geest is ontroerd, mijn tong verstijfd, mijn ledematen zijn krachteloos. Ik geloof, dat het geschied is, omdat ik, sterfelijk mens, een zo goddelijke gade niet waardig was. Zij was de roem en het licht van mijn huis, de veilige haven in mijn zorgen en de troost in het ongeluk. Is het dus wonder, dat waar zij is, ook ik wens te zijn? Zo dikwijls ik mijn ogen naar de hemel richt, meen ik haar in die hemelse heerlijkheid en vreugde met Jezus Christus te zien, Dien zij zo liefhad en zo aanriep.

Toen ik haar zei, dat ik wenste met haar van hier te scheiden, zei zij: „Neen, dat is nu alleen voor mij, die in dit leven niet meer nuttig kan zijn, maar die veeleer allen tot last en moeite ben; u echter, lieve man, hebt nog een wijle in dit leven te blijven om de Kerk van Christus te dienen; dan, twijfel niet, zult u op uw tijd ook daarheen komen, waar ik ben." Zo groot was het vertrouwen van deze heilige ziel en haar verzekerdheid van de goedheid van Christus. En zij zei dat met heldere, vaste en onverschrokken uitdrukking van gelaat, zodat elk, die gekomen was om haar te troosten, opgeruimd en versterkt van haar weggegaan is. Nooit toonde zij enig spoor van vreze voor de dood, zodat ieder zulk een vaste verzekerdheid bij een zo jeugdige vrouw en zulk een bestendige rust wel bewonderen moest.

Kort voor haar verscheiden zei zij — want in haar ziekte heeft zij nooit het bewustzijn en de kracht van haar verstand en het gebruik van spraak en zinnen verloren: „Zodra ik van hier weg zal zijn, zo moge toch niemand treuren, maar wilt u allen toch veelmeer verheugen, omdat ik in het paradijs zal zijn met mijn Bruidegom Jezus Christus. Schrijf dat ook aan vader en moeder en aan de anderen."

En daar zij ook veel met benauwdheden te doen had, zo zei zij: „O, hoe zal mijn hart verruimd zijn, wanneer ik in de hemel zal gekomen zijn, en ik zal dan ook heilig lachen, gelijk men daar doet." In de geest genoot zij al de toekomstige vreugde vooruit.

Hoe dikwijls heeft zij niet slechts mij, maar ook allen, die tegenwoordig waren, verzekerd, dat zij Jezus Christus gezien had en door Hem werd verwacht en uitgenodigd, en dan ook, dat Hij in haar was en zijn nabijheid gedurig gewaar werd. Zo vaak ik haar vermaande, dat zij in het geloof in Christus standvastig mocht volharden, daar dengenen, die volharden tot aan het einde, het heil toegezegd is, antwoordde zij, dat zij door zulk een band der liefde met de Heere verbonden was, dat zij nimmer bezwijken kon. Toen men haar, gelijk dat zo geschiedt, vroegde, hoe het haar ging, antwoordde zij: „Zeer goed, want alle gevoel van smart is in het vlees, niet in mij."

Ook dit kan ik u niet verzwijgen. Toen zij ontijdig bevallen was, verzekerde zij aanstonds, dat het haar laatste bevalling zou zijn. Toen ik haar zei, dat zij de moed niet opgeven moest, daar toch de andere bevalling veel moeilijker geweest was, en God haar toch bijgestaan en haar leven gespaard had, en dat Hij ook in dit geval met Zijn hulp nabij zijn zou, zei zij: „Het zal zo niet geschieden, lieve man; wat ik daar zeg, weet ik. Ik twijfel geenszins, dat God mij bijstaan kan, en Hij zal mij bijstaan, maar op een andere wijze, en niet zoals gij, lieve man, denkt. Ik weet voorzeker, dat dit het laatste is, en dat ik in het paradijs zal ingaan; ik ben daarom nochtans niet bedroefd,

maar blijde. Je zult zien, dat het zo geschieden zal als ik zeg". En bij dat gevoelen bleef zij later steeds.

Dikwijls zei zij, dat zij in deze wereld niets meer had, dat zij nu van God bestemd was om niet langer in deze wereld te vertoeven, maar dat zij in de andere, die veel schoener en heerlijker is, door Jezus Christus verwacht werd, Die zij gezien had en in zich gevoelde.

Ook dit nog wil ik niet zwijgend voorbijgaan. Sleidanus, die, zoals u bekend is, met mij verwant was, werd tamelijk ernstig ziek, en toen ik hem eens wilde bezoeken, zo zei mijn Violanthis, in die dagen nog niet zo gevaarlijk krank: „Zeg Sleidanus, dat hij sterk zij en gaarne en met vreugde heenga; ik zal hem binnen kort volgen. En als ook Doctor Martyr verlangt te komen, dan zal hij wel doen; wij zullen samen God loven. Gij evenwel, mijn dierbare echtgenoot, zult niet nu, maar op een andere tijd met mij en ons dochttertje zijn."

Maar nauwelijks het honderdste deel schrijf ik u van al wat zij dagelijks in haar godvruchtige gemoedsstemming gesproken heeft, namelijk van het hemelse licht, van het eeuwige leven, van het Rijk Gods, waarheen zij ging. Over Jezus Christus, Die zij daags voor haar ontslapen zag, sprak zij hartverheffend tot allen - en dat waren velen, mannen en vrouwen - die tot haar kwamen, en het verbaasde hen allen. Zij was op die dag ook meer verheugd dan vroeger. Allen vermaande zij tot zulk een leven, als in overeenstemming is met de roeping van een Christen, dat zij toch hun hoop niet zetten zonden op vergankelijke dingen, maar naar het eeuwige trachten, naar datgene, wat boven is, waar Christus is, op Wie alleen wij al onze hoop vestigen moeten. En zo sprak zij veel.

Zij bracht dien en de volgende dag, zover liet haar toestand veroorloofde, met soortgelijke redenen door tot in de nacht, in welken zij, omtrent negen uur, toen zij haar krachten voelde bezwijken, van mij en de anderen afscheid nam. En daar hief zij driemaal de woorden aan: „Ontferm u mijner, o Zone Gods, mijn geliefde Heere en Bruidegom!"

Toen vielen wij allen neer en baden. Spoedig daarop vroeg ik haar, hoe het ging; zij antwoordde mij reeds niet meer, maar mij een kus gevende, terwijl ik haar ondersteunde, zei zij „Naar boven! Naar boven!" En zo, met de ogen naar boven gericht, zuchtte zij vijfmaal en ontsliep; niets treuriger in de gelaatstrekken geworden, dan zij in het leven was, maar een glimlachende gelijk.

Dit was het uiteinde mijner Violanthis. Zij heeft met woord en wandel getuigenis gegeven, dat zij een kind Gods was, hetwelk ook genoegzaam in haar trekken en haar leven uitstraalde. O, hoe heilig, hoe gelukkig is zij! Maar ik, hoe ellendig, dat ik van zulk een heilige, trouwe, reine en lieve gade beroofd ben! Ik kan in het aangezicht van God en mensen betuigen, dat ik in deze zo jeugdige vrouw nooit het minste gebrek bemerk heb. Steeds heb ik haar bevonden oprecht, eerlijk, vertrouwd, medelijdend, onbevangen, zedig en afkerig van allen valse schijn. Met welk een wijsheid en voorzichtigheid zij in het bestuur des huizes te werk ging, hebt u zelf gezien. Niets, dat een rechtgeaarde en werkzame huisvrouw moet weten, ontging haar zorg. Gelukkig de ouders, dien God zulk een voortreffelijke dochter geschonken heeft, en gelukkig ook ik, dat ik een door God zo geliefde vrouw tot gade gehad heb. Zij had mij verzocht, dat haar lichaam door niemand anders zou aangeraakt en gewassen worden dan door mij, - dat ik haar deze laatste dienst van wederzijdse liefde mocht bewijzen, - hetgeen ik ook gedaan heb, schoon bijna buiten mijzelf van smart. Ik wikkelde haar geheel ongeschonden lichaam in het blankste linnen. Vervolgens in een nieuwe kist zorgvuldig gesloten, werd het de volgende dag, de 13de November, om 3 uur 's namiddags onder talrijk geleide uitgedragen en daar bijgezet, waar ook de

geliefde Sleidanus, Maresinus en Panetus, de beroemde en vrome mannen, liggen, waar zij rust op hoop der zalige opstanding.

Dat is het, geëerde Doctor en broeder in de Heere wat mij mijn innige smart met Gods hulp omtrent mijn Violanthis veroorloofd heeft te schrijven. Ik bid dat u mij in den gebede gedenkt, dat ik deze zo grote, zware en verre boven mijn krachten gaande slag, gelijk het mij voegt, verdrage. Wil hetzelfde doen voor de ouders, broeders en zusters, wat ik u zeer bid, want ik weet, dat deze tijding hun zeer smartelijk zal ter harte gaan.

STRAATSBURG, 17 November 1556.

Inmiddels had de vervolging der geestdrijvers, van welke wij in het vorige Hoofdstuk spraken, reeds een aanvang genomen, toen hem de ontzettende slag trof, die hem, gelijk zo menige godgeleerde, slechts nog dieper inleidde in het recht verstand der Schrift en hem bij de innigste ervaring overtuigde van de eeuwige troost der vrije genade, voor welke hij zijn leven lang als een trouwe getuige stand hield.

Zijn smart over het verlies zijner gade was wel onbeschrijfelijk, maar hij kende Hem, „Die ons vertroost in al onze verdrukking, opdat wij zouden kunnen vertroosten degenen, die in allerlei verdrukking zijn, door de vertroosting, met welke wijzelven van God vertroost worden”.

„Dierbare en geachte vader”, schreef hij aan Curione, „het is een tijd, waarin gij u sterk tonen en tot Christus uw toevlucht nemen moet; het is een tijd, waarin u moet opzien naar de hemel, waar in eeuwige heerlijkheid deze zo lieve en heilige ziel, uw dochter en mijn dierbare gade Violanthis leeft. De tranen, die uit mijn ogen vlieten, en de kommer, dien ik ook naar het vlees ondervind, laten mij nauwelijks de kracht aan u te schrijven, om u te bidden, gelijk ook mijn schoonmoeder en schoonzusters, toch uw rechtmatige smart te matigen.

Ik twijfel niet, dat, wanneer gij, zo u er de kracht toe hebt, mijn schrijven aan Martyr, waarin ik breedvoerig deze zware beproeving verhaal, leest, u slechts troost zult vinden, als u in al het schone de ziel van uw dochter herkent; waarmede ik ook mijzelf zoek te troosten, hoewel bij het enkele denken er aan, dat ik voor altijd van haar zo liefelijke, trouwe, vrome, beminnelijke en godvruchtige omgang beroofd ben, mijn smart verdubbeld wordt! ... Maar de Naam des Heeren zij in mijn droefenis geheiligd. Plicht des Christens is het toch zijn wil aan de wille Gods te onderwerpen en met Job te zeggen: „*De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen; de Naam des Heeren zij geloofd*”.

De gehele stad deelde bijna in de rouw van onze Zanchius. Een onafzienbare lijkstoet bewees dezer algemeen beminde en geachte vrouw de laatste ere. Inzonderheid beweenden haar de armen, die nooit van haar deur waren teruggewezen. Zij werd in een kerk der stad, dicht bij Sleidanus, die kort te voren aan de pest gestorven was, bijgezet. Zanchius zelf had haar, overeenkomstig haar laatste wens, in haar wit trouwgewaad gekleed, in de kist moeten leggen. Onder andere had hem ook Bullinger een troostbrief gezonden. Hier moge het antwoord van Zanchius daarop een plaats vinden, omdat het meteen als aanvulling van de brief aan Martyr dienen kan, en ons een weldadig aandoende blik vergunt in het rijke, God overgegeven gemoed van deze man.

„Ik heb nodig”, zo schrijft hij, „dat u mij in uw gebeden Gode, de Gever van alle ware vertroosting, aanbeveelt. Wel troost reeds velerlei mijn geest: dat uit deze boze en valse wereld, uit deze verdorven tijd de ziel mijner vrouw, die altoos heilig was, nu ook zalig is, werd weggenomen. Zij is nu van allerlei kwaad bevrijd, want, nadat zij

met onvergelykelijke kracht der ziel, gelijk wij die zelden bij Christelijke helden aantreffen, haar zware en langdurige ziekte doorgestaan en verdragen had, heeft zij ten laatste met bewonderenswaardig vertrouwen en onwrikbare verzekerdheid van haar heil in Christus, zonder ook in het minst er aan te twifelen, de dood overwonnen, aan welken zij zo vaak zonder vreze gedacht had, en is naar huis gegaan, gelijk het reeds zoolang haar wens was. Nu is zij wel gans vrolijk en zalig bij Jezus Christus, de ware Bruidegom. Ik heb haar dit alles al bij de aanvang van haar lijden uit de grond des harten toegewenst, inzonderheid echter, toen het met haar tot sterven kwam, en wens haar ook nog heden daarmee geluk en streef daarnaar zelf met heilige ijver. Al deze dingen, en daarmee leg ik een grote belijdenis af, geven mij troost. Haar bestendige omgang, haar tegenwoordigheid, haar aanblik, haar bescheidenheid, haar waardig, zachtmoedig en achting gebiedend bestaan, vóór alles echter haar godsvrucht, waren mij tot nog toe zo dierbaar en aangenaam, dat ik nu, na het verlies van zulk een onwaardeerbare gade, zuster en dochter, als mens niets anders doen kan, dan mij aan de diepste rouw, aan wee en weeklagen over te geven. Nog zweeft zij mij aanhoudend voor ogen, en niet zo spoedig kan ik haar vergeten, die ik zo vurig heb liefgehad. Ik wandel nog in het vlees (2 Cor. 10: 3), ik zie en gevoel nog. Ware ik meer geestelijk dan vleselijk, dan zou ik mij meer naar de geest kunnen verheugen over het heengaan van mijn vrouw tot Christus, dan ik mij nu over haar heengaan van ons bedroef; en zo meer met blijdschap vervuld worden, omdat zij reeds nu met Christus en Zijn engelen en vele duizenden volzaligen het eeuwig zalig leven in veel hogere mate geniet, dan nu de rouw mij omgeeft. Doordat ik in dit armzalig jammerdal van haar omgang beroofd ben, maar ik ben nog vleselijk en verkocht onder de zonde. Daarom gedenk mijner in uw gebeden voor God, zoals ik uwer gedenk, bid ik u; want hij ziet hoe weinig ik nog van de geest van mijn vrouw bezit".

Zijn beide kindertjes, door wier geboorte de aanleiding tot de vroege dood van de moeder gegeven werd, nam de Heere eveneens spoedig tot Zich. Een ander evenzeer bitter verlies was het vertrek van Martyr in hetzelfde jaar (1556); hij ging naar Zürich. Zo stond Zanchius dan recht verlaten daar in Straatsburg. Neemt men daarbij nog de hatelijke bejegeningen in ogenschouw, die in het vorige Hoofdstuk vermeld werden, dan moet men erkennen: de Heere beproefde Zijn knecht in het vuur der verdrukking en der ellende.

VERTREK UIT STRAATSBURG.

In het jaar 1557 begaf Zanchius zich weder in de echt met **Lijdia a Lumaga uit Piuri in Veltlin**. Haar broeder Lorenzo was een algemeen geacht lid der gereformeerde Gemeente van haar geboorteplaats Piuri. In de lente van 1563, toen de theologische verschillen bijgelegd waren, nam Zanchius enige weken verlof en bezocht tot zijn ontspanning met zijn helper Frederik Sylburger (of Sylburg), behalve Baden in Argau en Zürich, ook de familie zijner vrouw in Piuri. Deze Sylburg, die in 1561 in Zanchius' huis en meer als vriend dan als dienaar opgenomen werd, maakte enige maanden na die reis ook de verhuizing van Zanchius naar Chiavenna mede en verbleef daar tot het voorjaar van 1565, toen hij zich naar Padua begaf. Zanchius beval hem in een brief, 2 April gedateerd, aan zijn daar woonachtige neef, Lelius Zanchius, aan, opdat deze hem een betrekking verschaffen zou. Sylburg was in 1536 te Wetter bij Marburg in Hessen geboren; behalve de universiteiten van Marburg en Jena bezocht hij ook Straatsburg, waar Zanchius hem leerde kennen. Zijn weetlust voerde hem later nog naar Parijs, hetwelk toenmaals de zetel der filologische geleerdheid was. Als beminnaar van de studie der Griekse taal hield zich Sylburg te Parijs in het bijzonder

aan de beroemden Heinrich Stephanus. Hij werd vervolgens zelf een wereldberoemd kenner der Griekse letterkunde en stierf de 16^e Februari te Heidelberg als bibliothecaris der universiteitsbibliotheek.

In de laatste tijd van haar verblijf te Straatsburg werd de familie van Zanchius nog hoogst gevoelig aangedaan door de sluiting van de Franse godsdienstoefening en de verdrijving van de geliefde vriend Holbrac, de 19^e Augustus 1563. Reeds op de 3^e Maart van het jaar 1562 was hij op aandrijven van Marbach „als een ketter, met wie men geen gemeenschap oefenen kon“, uit de kerkenraad gewezen geworden. De aanleiding daartoe gaf een medelid zijner Gemeente, die de leer der predestinatie verfoeide, zekere Nicaise de Bournoville, die door opzettelijke verminking der waarheid zijn leraar ergerlijke uitingen ten laste legde, zoals: door Davids echtbreuk is God verheerlijkt geworden; Kaïn heeft slechts Gode gehoorzaamd, toen hij zijn broeder doodde e. a. In weerwil dat Holbrac de 3^e Maart 1562 een korte, heldere, schriftelijke belijdenis omtrent de leer der predestinatie den kerkenraad, voor welken hij gedagvaard was, ter hand gesteld had, gaf men toch daarop verder geen acht.

In die dagen kwamen beroepen van de Italiaanse Gemeenten te Lyon, Antwerpen en Chiavenna tot Zanchius, om hem als hun herder te bekomen, nadat hem verscheiden hogescholen, later ook Leiden, Zürich en Lausanne tot haar leraar begeerd hadden. De liefde tot het vaderland en de meerdere nabijheid der familie van zijn vrouw neigden hem zeer ten gunste van Chiavenna.

Over het gemelde geval, dat hem zozeer ter harte ging, schreef hij kort daarop aan Bullinger: „De tegenstanders jubelen; de vrienden treuren. Ik echter dank God, dat Hij mij eindelijk van hier wegleidt waar ik de Kerke Christi niet verder van nut kan zijn, koester de hoop, dat Hij mij naar een plaats beroepe, waar mijn moeite en mijn ambt niet geheel ijdel zullen zijn. De Heere Jezus moge u nog lang voor ons vaardig en wakker bewaren! O arme Kerk van Christus, die nu, van haar oude voortreffelijke vaders beroofd, door onervarene nieuwelingen en geestdrijvende mensen aangevallen en verscheurd wordt. De Heere erbarme Zich over Zijn arm volk. Amen.

Hoe dat mij smart, dat ik in zulk een toestand de school verlaten moet, ja zelfs de stad, nadat ook de Franse Gemeente opgelost is geworden, welke toch omtrent dertig jaren de zuivere leer en godsdienst handhaafde, kunt u beter gevoelen dan ik in woorden uitdrukken kan.“ Holbrac keerde naar zijn oude woonplaats een dorp bij Parijs, terug, waar hij de bediening des Woords voortzette. („France protestante” V, p. 220.)

De tweede echt van Zanchius had de Heere tot hiertoe met een dochtertje gezegend. Dit, zowel als zijn vrouw werden nog ziek vóór hun vertrek uit Straatsburg. Toch herstelden beiden weer spoedig.

Zo hadden dan de langdurige, bittere twisten, in wel de in de oude gereformeerde Kerk van Straatsburg ingedrongen waarin woelgeesten, Zanchius gewikkeld hadden, deze eindelijk genoodzaakt Straatsburg te verlaten. Zijn trouw vrienden waren reeds vertrokken, de nog overgeblevene hadden hun invloed verloren; vele, als de edele Jacob Storm waren reeds ontslapen. Met ere, dat getuigt het een rectoraatsgetuigenis van 6 October 1573 en het gedrag van de magistraat, verliet Zanchius een stad in welke hij God gerechtvaardigd had. Hoezeer hij, ondanks de bitterheid die hij er geleden had, de stad en de school liefhad, en welke smart hij van beide scheidde, blijkt uit zijn schrijven aan de Anglicaanse bisschop Grindall, dat hij uit Chiave verzond.

„Gij weet, waarom de lieve broeder Martyr, zaliger gedachtenis, niet langer te Straatsburg blijven kon en na Zürich ging. Wat mij aangaat, zo heb ik behalve die ellendige dwang, ook nog andere gewichtige gronden gehad waarom ik deze Kerk

verliet. Want die goede heren zijn er niet meer mede tevreden, dat iemand, als hij een leraars- of predikambt bij hen aanneemt, de Augsburgse Confessie ondertekent, maar zij verlangen zelfs, dat hij in alle mogelijke punten betreffende de opvatting der Augsburgse Confessie als ook in de uitleg der Heilige Schrift, zonder de geringste afwijking, met hun predikers overeenkomt.

Gij weet, wie er de schuld van is. De Heere erbarme Zich over deze stad! Ik heb alles beproefd om mijn plaats te houden alleen om de aloude leer dezer Kerk, die ik voor Christelijk houd, in haar school zuiver te bewaren. Als echter God een volk wegens zijn ongerechtigheid straffen wil, dan kunnen wij er niets tegen doen."

En aan Knollius, de peet van zijn dochter schrijft hij in dezelfde geest: „Nademaal ik ervaren heb, en mij niet langer toegestaan wordt, vrij te leren en die leer verdedigen, die vóór mij de hooggeleerde mannen, Bucer, Capito, Martyr, zaliger gedachtenis, en Calvijn uit de bron des Goddelijken Woords geput en vele jaren in de school verbreid had, heb ik Straatsburg verlaten.

HOOFDSTUK IV. CHIAVENNA.

In een afgelegen dal van het Veltlinische, rondom door hoge bergwanden omgeven, tussen welke de zon zich nauwelijks laat zien, ligt het stadje Chiavenna, in het Duits **Cläven**, nu op Lombardisch grondgebied. Daar trok in November 1563 Zanchius met zijn gezin en zijn helper heen. Het zal een geest als Zanchius aanvankelijk wel ongewoon zijn geweest toen hij zich zo plotseling uit een stad als Straatsburg, en uit een betrekking, als die welke hij tot nog toe vervuld had, naar een geheel afgelegen oord en in zeer bescheiden omstandigheden overgeplaatst zag. Maar deze vernedering verdroeg hij gaarne, indien hij maar vrijuit de waarheid belijden mocht.

„Ik weet", zo zegt het geloof, „dat Gij, o God, degene, dien u verhogen wilt, eerst afvoert in de diepte."

Behalve aan de zielzorg wijdde hij zijn tijd aan de studiën. Zijn vriend Johann Sturm had hem reeds in Straatsburg geestdrift voor het werk van de opvoeding der jeugd ingeboezemd. Spoedig na zijn aankomst te Chiavenna rijpte bij hem het plan om voor deze afgelegene dalen een hogeschool te stichten, welke aan het Protestantisme van deze streek ten goede komen zou. Hij trachtte de regering van Rhetiën voor deze gedachte te winnen. Toen hij dit zijn voornemen aan Sturm meedeelde, was deze daarover zeer verheugd, en beloofde dadelijk een verlof van een jaar te zullen aanvragen, om tot hem te komen en deze school naar die van Straatsburg in te richten. Maar de hertog Wolfgang van Tweebruggen die de ervaren schoolman reeds vroeger bij de stichting van het gymnasium te Lauingen zijn diensten had toegezegd, maakte daarop nu in April 1564 aanspraak, en zo kwam er niets van de voorgenomen reis naar Chiavenna, en tevens niets van de oprichting der genoemde school, die, als uiterste voorpost van het Protestantisme in het zuiden, zeker tot grote zegen zou geweest zijn. Enige vergoeding daarvoor vond Zanchius in enige geleerde vrienden, die daar niet ontbraken. Zijn voorganger, de als grijsaard van 81 jaren ontslapen Mainardo, had in woord en geschrift met kracht tegen het pausdom en de ingeslopen dwaalleraars gestreden, en verscheidene weetgierige jongelingen om zich verzameld, met wie hij het Hebreeuws beoefende.

Evenzo hadden zich degelijke geleerden, die om des Evangelies wille uit Italië verdreven waren, te Chiavenna metterwoon gevestigd, als de jeugdige graaf Ulysses Martinengo van Brescia, die te Genève gestudeerd had, Ludovico Castelvetro, die voorlezingen over de Griekse en de Romeinse letterkunde hield, en anderen. Omdat dientengevolge de gereformeerde Gemeente vele ontwikkelden onder haar leden telde,

maar ook, als geheel door het pausdom omgeven, steeds aan aanvallen blootstond, zo had men niet slechts naar een gelovig, maar ook wezenlijk geleerd leraar omgezien en werd Zanchius beroepen, omdat hij deze beide eigenschappen in zich verenigde. De boodschap, aan de overheid van Straatsburg gezonden, verklaarde openlijk, dat Zanchius der Kerk van Chiavenna nodiger was dan der Straatsburgse hogeschool, en dat de Heeren op de dank der Italianen rekenen mochten, als zij hun bede toestonden. Zanchius, die zijn herderlijke werkzaamheid in Januari 1564 te Chiavenna begon, had het Synodale Boek (*Liber synodalis*) der Rhetische Kerken moeten ondertekenen. Zulk een geschrift was hoogst noodzakelijk, naardien, vooral van de zijde der gevluchte Italianen, vele verkeerde beschouwingen over de Drie-eenheid in de Gemeenten van Grauwbunderland waren ingeslopen, waardoor velen tot de ketterij, die later als Sociniaanse leer bekend werd, gevoerd werden.

De tweede leraar te Chiavenna, collega van Zanchius, Simon Fiorillo uit Napels, was zelfs van deze dwalingen niet vrij. Toen Zanchius een strenge kerkelijke tucht, in overeenstemming met de grondbeginselen der naar Gods Woord gereformeerde Kerk, invoeren wilde, stiet hij bij die ambtsbroeder op de hevigste tegenstand. De onderscheidene talen en nationaliteiten, die in bonte mengeling toen ter tijd in Grauwbunderland aangetroffen werden, de ten dele Franse, ten dele Spaans-Oostenrijkse invloed, onder welke het stond, en voorts een grote zelfstandigheid van bijna elke Gemeente, waren voor een goede evangelische kerkorde een grote hinderpaal.

Ook hier moest Zanchius ondervinden, dat de rechtvaardige veel moet lijden, hoe evenwel de Heere hem uit alles helpt. In het begin van 1564 brak de pest te Chiavenna uit.

„De Heere”, schrijft Zanchius aan zijn vriend Grindall, „heeft nu, gelijk in vorige jaren u, nu ook ons, dat is de Gemeente te Chiavenna met de pest bezocht.”

De verwoesting, welke die aanrichtte, was vreselijk. Tweederde der Gemeente (1200) stierf. De vrees voor besmetting was zo groot, dat de godsdienstoefening in de open lucht plaats vond, en dat bij het Avondmaal ieder zijn eigen beker meebracht.

Daar kwam ten derden male een roepstem van zijn landgenoten te Lyon tot Zanchius. „Ik ben van Christus”, schreef hij hun nochtans zonder bedenken terug, „te Lyon of te Chiavenna, dat is hetzelfde; Hem moet ik dienen.” En zo bleef hij te midden van het grootste gevaar te Chiavenna bij zijn kudde. Aangezien echter de pest hand over hand toenam, velen gestorven of gevlucht waren, zo gaf men beide leraren de raad, zich te verwijderen om voor de Gemeente bewaard te blijven. Zij zagen ten laatste zelf de noodzakelijkheid van deze stap in. Zanchius vond een wijkplaats bij zijn nabestaanden, die op een berg bij Piuri woonden. Daarover deed hem zeer ten onrechte de predikant van Chur, Johann Schmied, meestal Fabritius geheten, hevige verwijten. Zanchius beantwoordde deze hem kwalijk genegen man, die door zijn voortreffelijke oom **Leo Juda** aanbevolen, op kosten der stad Zürich gevormd was geworden en zich nu als een beslist vijand van alle Italianen openbaarde.

Tengevolge van dat alles ontspoon zich nu een strijd, die zich om de vraag bewoog, of een leraar zich geheel van het bezoeken van pestzieken moest onthouden, of zelfs, zoals de leraar in Plurs gedaan had, de Gemeente wegens de pest geheel verlaten mocht. Fabritius, die Bullinger als zijn geestelijke vader placht te beschouwen, wendde zich tot dien. Deze antwoordde de 8^e December 1564: „Barbaars is de mening van uw tegenpartij; op alle manier moet men, naar het mij voorkomt, zich er tegen stellen, dat die onmenselijke gewoonte in onze Gemeenten indringt. Mogen genen (de Italianen) vlieden, zoveel zij willen, zij zullen de hand Gods toch niet ontkomen, en

hoe zij ook zichzelf en hun zaak zoeken te verdedigen, zij is en wordt toch nimmer recht."

Deze ogenblikkelijke harde uitspraak van Bullinger wordt hieruit verklaard, dat ook hij door het wantrouwen ten aanzien der Italianen, dat uit de ervaringen omtrent Socinus begrijpelijk wordt, beheerst werd, en voorts hieruit, dat hij bij tijdelijke onbekendheid met de eigenlijke toedracht van zaken, op een partijdige voorstelling ervan, zich tegen Zanchius, - voor wie hij toch bijna altijd grote achting koesterde, - liet innemen. Bij nauwkeuriger kennisneming heeft toch Bullinger zelf deze strijd bijgelegd.

Maar in één punt - om daarvan nu meteen gewag te maken - kon Zanchius met Bullinger niet tot gelijk inzicht komen, en juist dat kwam te Chiavenna op de voorgrond.

In Zürich was het *kerkwezen geheel met de staatsinrichting samengegroeid*, en Bullinger verdedigde dat stelsel, of was, zoals wij thans zeggen, de man van de staatskerk. Zanchius nochtans stond lijnrecht daartegenover. Hij trad wel niet aanvallend tegen dat stelsel op, waar hij het aantrof, maar hij deelde in de voorliefde van zijn landgenoten voor elke vorm van onafhankelijkheid der kerkregering van de Staat. Inzonderheid behoorde volgens hem de tucht een uitsluitend recht te zijn der Kerk en niet van de Staat.

Van uit zijn wijkplaats onderhield hij een levendige briefwisseling met zijn oude vrienden te Straatsburg, met Hubert en Sturm en evenzeer met Bullinger. Tot zijn troost las hij hier „op zijn Wartburg" de Profeten, en verzamelde de bouwstof voor een geschiedenis van zijn lijden te Straatsburg onder Marbach. Hij zond die met een uitvoerig schrijven, dat in druk juist 100 bladzijden beslaat, aan Landgraaf Philip van Hessen af, die echter bij de aankomst dezer manuscripten reeds gestorven was. Later gaf hij alles, wat op deze geschillen betrekking had, benevens dat schrijven, in druk bij Oporin te Bazel. Crespin te Genève voltooide het; bij hem verscheen dit werk, zonder aanwijzing van drukker en plaats, in 1566 onder de titel: *Hieronymi Zanchii miscellanea theologica* (onderscheidene theologische geschriften van Hieronymus Zanchius). Zij bevatten de brief aan de Landgraaf, welke uitvoerig alle bijzonderheden van dien Straatsburgse strijd vermeldt, stellingen, de aktestukken van dien strijd, de goedkeuringen, die van allerwege Zanchius toekwamen, enige voorlezingen, die hij gehouden had over het einde der wereld, de volharding der heiligen, over de genade, de verkiezing, enz. Later werd dit belangrijk geschrift te Neustadt, 1608, weer gedrukt. In de bijeenverzamelde werken van Zanchius maakt het van het zevende deel het eerste stuk uit. Ook tegen de Anti-trinitariër uit Polen, met name Peter Gonesius of Conyza, schreef hij hier een verhandeling en de *divortio deque novis post divortium nuptiis libri duo*, of twee boeken over de echtscheiding en het opnieuw in het huwelijk treden. Het volgende voorval gaf hem daartoe aanleiding. Een door de inquisitie vervolgd Italiaan was naar Chiavenna gekomen, waar hij gastvrij werd opgenomen. Zijn gade weigerde evenwel, in weerwil van zijn dringendste beden, hem met hun beide kinderen te volgen. De Roomse priesters van haar woonplaats hadden haar zo bewerkt, en alle gevoel van liefde en plicht jegens haar man zozeer weten te verstikken, dat zij hardnekkig verklaarde niets meer met een ketter te doen te willen hebben. Toen liet zich dan ten laatste na jarenlange vergeefse pogingen de man scheiden. De magistraat won eerst het gevoelen der beide predikanten in. Zanchius en Fiorillo wezen op 1 Corinthhe 7: 12 vv. zowel als op het voorbeeld van Galeazzo Cavacciolo en verklaarden zulk een scheiding voor geoorloofd.

Zanchius vond ook te Chiavenna de rust niet, naar welke hij in de strijd te Straatsburg dikwijls te vergeefs gehoopt had, ja, hij meende van Scylla op Charybdis vervallen te

zijn. Zijn beslistheid in de belijdenis mishaaide zijn landgenoten. Toen dus Ulysses Martinengo, die hem trouw hing, hem weldra verliet en daarop ook zijn hem zo waarde Sylburger, gevoelde hij zich ook hier recht verlaten. In zijn ambtsbroeder Fiorillo had hij niet slechts geen vriend, veeleer bepaald een vijand. Deze, zoals reeds aangestipt tamelijk onrechtzinnig, was reeds dadelijk vol ijverzucht, omdat Zanchius als eerste leraar was gekozen. Hij werd mettertijd al meer en meer vijandig jegens hem gezind en stelde alles in het werk, opdat Zanchius zou verwijderd worden. In zijn strijd, die hij tegen Zanchius aanbond, wegens de nieuwigheden, - die zich deze met het oog op een strenge kerkelijke tucht veroorloofde in te voeren, - en wegens de leer der Drieëenheid, zocht de Synode van Rhetië te vergeefs bemiddelend op te treden. In Mei 1564 ging Zanchius naar Chur, daarop naar Piuri tot zijn nabestaanden. Deze, die grote invloed hadden, richtten zich ten zijn behoeve tot Morbegno, waar men juist een leraar zocht. Beza schreef hem, dat hij toch naar Genève komen zou. Dit laatste wilde Zanchius niet, liever schreef hij, zou hij in Duitsland een plaats vinden, omdat hij daar talrijke vrienden had, en te zeer aan Duitse zeden gewoon geraakt was, om zich elders op zijn gemak te gevoelen. Deze wens zou wel vervuld worden.

Was ook Zanchius te Chiavenna als tussen de bergen begraven, zo hadden zijn vrienden hem toch niet uit het oog verloren. Vooral de professoren der theologie faculteit in Heidelberg hadden de trouwe getuige der waarheid, om welke hij te Straatsburg zo veel uitgestaan in dankbare herinnering gehouden, en trachtten hem voor zich te verkrijgen.

„O, hoe gaarne“, schrijft Ursinus de 9^e Juni 1567 aan Bullinger, „zou ik hem de leerstoel der dogmatiek afstaan!“

„Ook Bullinger“, zegt Sudhoff in zijn „Oleviaenus Ursinus“, pag. 335, werd met de plannen bekend gemaakt, maar kon zich niet onthouden, als ijverig voorstander van een staatskerk, de Heidelbergers zijn bezwaren tegen het standpunt te kennen te geven, dat Zanchius met zijn Italiaanse landgenoten in de vraag over de verhouding van Kerk tot de Staat en voornamelijk in zake van een zuivere kerkelijke tucht had ingenomen. In dit punt waren de gevoelens der Zürichers ruimer, terwijl zij aan de Staat overlieten, wat de zaak en het ambt der Kerk is. Nochtans scheen de overkomst van Zanchius de Heidelbergers zó gewenst, dat zelfs Erastus, die, zoals bekend is, nog minder dan de Zürichers met een kerkinrichting naar de visie van Zanchius ingenomen was, voor zijn beroeping stemde. Ursinus verklaarde zelfs aan Bullinger, die hij opwekte voor deze beroeping alles in het werk te stellen, dat zij voorzeker van de Palts, ja voor het ganse Duitse vaderland tot rijken zegen strekken zon. Zo verliet dan Zanchius nog in December 1567 zijn toenmalige Gemeente, tot welker wasdom hij, volgens getuigenis van een tegenwoordige leraar in Veltlin, G. Leonhardi te Poschiavo (Marriot, de ware Protestant, Deel 5, blz. 314) heeft bijgedragen.

HOOFDSTUK V. HEIDELBERG.

Zo vinden wij dan nog vóór het einde van het jaar 1567 de getrouwe getuige der waarheid te Heidelberg. In de aanvang van liet volgende jaar keerde hij, door geldelijke onderstand van de keurvorst, die hem met open armen ontvangen had, geholpen, naar Chiavenna terug om zijn familie af te halen. Naar de lang gekoesterde wens van Ursinus, die de grote lasten, welke op hem drukten, niet alle meer dragen kon, volgde Zanchius hem in zijn betrekking als hoogleraar in de Dogmatiek op. Dat was juist een betrekking voor hem; in de Dogmatiek voelde hij zich zo recht in zijn

element; nu kon hij de leer der waarheid, die naar de godzaligheid is, welker kracht hij al zo menigvuldig in zijn hart ervaren had, naar hartenlust aan zijn hoorders voorstellen en bevestigen. En dat heeft hij getrouwe gedaan gedurende de tien jaren, die hij te Heidelberg doorbracht. Zijn openbare werkzaamheid begon hij met een uitnemende redevoering, die hij op 12, 13 en 15 Februari 1568 hield over het onderwerp „Hoe noodzakelijk het is het Woord Gods in de Kerk in zijn reinheid en zuiverheid te bewaren." Reeds lang, zo zei hij, dacht hij er over na, wat toch de oorzaak geweest was, dat voor vele eeuwen reeds Staten te gronde gegaan en Kerken verwoest waren geworden, en dat ook nu, hoewel vele zich tot de Hervorming gekeerd hadden, voor velen nieuwe ondergang dreigde. Daar had hij dan ten laatste gevonden, dat daaraan inzonderheid de koningen en vorsten, die volgens Jesaja voedsterheren en beschermers des volks, en de overheden, die vaders des volks behoorden te zijn, schuld hadden, dewijl zij niet naar vermogen het indringen van het vergif van de Antichrist en van menselijke instellingen in kerken en scholen weerstonden, noch voor rechte opzieners in kerken en scholen zorgden, opdat Gods Woord, van hetwelk alleen het heil der Kerk afhangt, rein en zuiver bewaard blijve. Niets siert de Kerk meer, dan dat zij voor de zuivere bewaring zorgen van datgene, waardoor zij zelf gereinigd en bewaard wordt. Want door het Woord worden wij gereinigd en in deze reiniging bewaard, zoals Christus duidelijk in Johannes 15 aantoonst: *Gij zijt rein om het woord, dat Ik tot u gesproken heb.*

Nadat hij verder de Goddelijke oorsprong en de rijke vruchten dezes Woords besproken heeft, werkt hij de twee delen zijner rede uit:

1°. over de plicht om het Woord Gods rein en zuiver te bewaren en 2°. over de wijze hoe dat te doen, waarbij de predikanten, leeraren, professoren der theologie, en ten slotte de studenten als werktuigen beschouwd worden.

In die tijd werd de Dogmatiek nog niet behandeld op de wijze, waarop zulks nu aan onze tegenwoordige hogescholen plaats vindt. Een kerkelijk leerbegrip in de zin van onze tegenwoordige godgeleerdheid was er toenmaals nog niet. Men was over het algemeen, om zo te zeggen, minder kerkelijk, dan bijbels. Het is een vrucht van de Lutherse theologie der 17^e eeuw, dat de wetenschappelijke uiteenzetting der Schrift-leer in zulke nauwe grenzen is gesteld, als wij ze in de zogenaamde kerkelijk-dogmatische geschriften en leerboeken vinden. ***In die tijd behandelde men de christelijke leer geheel naar de Schrift, waarbij men de te behandelen leerstellingen in de regel aan de Apostolische Geloofsbelijdenis en de Tien Geboden ontleende, en ze later door de studenten voor disputaties en examens uit het hoofd leren liet.***

Zanchius leidde nu zijn voorlezingen over de Dogmatiek in met eerst over de Heilige Schrift te lezen en wel over de vraag: „waarom in de eerste plaats over de Heilige Schrift gehandeld moet worden, en welke methode daarbij te volgen is ?" Horen wij hem zelf, hoe hij daarover begint in zijn *Praefatiuncula in locos communes*, die zijn zoon Lodewijk na zijn dood in het licht gegeven heeft, en die men in het achtste deel zijner gezamenlijke werken vindt: „Wij zijn voornemens, waarde broeders, de leerstelling (locus) over de Heilige Schrift te behandelen. Dewijl ik de theologische leerstellingen behandelen moet, zo heb ik voor alles met die over de Heilige Schrift te beginnen, omdat zonder dezelve geen andere verklaard of behandeld kan worden. De Heilige Schrift is namelijk het fundament der ganse theologie, op welke het ganse gebouw der christelijke leer gegrond en opgebouwd is, ja waaruit het geheel genomen en samengebracht is. Wat is de theologie anders dan de leer van God, uit de Schrift geput. Met recht beproeven ook wij derhalve de leerstelling omtrent de Schrift het eerst te behandelen. Wel is waar beginnen de meesten met de leer van God, van de

erkenning van God, als eerste en voornaamste deel der ganse christelijke wetenschap, die theologie heet, omdat God de Eerste voor alles is, en ook alles van Hem uitgaan moet. Maar ook God kan niet recht en tot ons heil door ons erkend worden zonder de Schrift, die Zijn Woord zelf is, Joh. 1: „Niemand heeft ooit God gezien; de eniggeboren Zoon, Die in de schoot des Vaders is, heeft Hem ons verklaard." De juiste wijze nochtans om de theologie te onderwijzen, en de algemeene leerstellingen voor te dragen, vordert, dat met de leer omtrent de Schrift begonnen worde "

De methode, die Zanchius volgde, is tweeledig. Eerst een Bijbelplaats genomen, welke de leer van een te behandelen Geloofsartikel bevat, en daarna de tekst analytisch verklaard. Dan worden de vragen, welke uit de tekst, ten aanzien van dat Artikel voortkomen, aangegeven. Eindelijk worden afzonderlijke vragen of theses dialectisch behandeld, al zijn enkele niet in het bijzonder in de tekst bevat. In het practisch belang zijner toehoorders hield hij daarbij de synthetische en de analytische leergang, de eerste bij samenstelling en voorstelling der leerstellingen, de laatste bij Schriftverklaring. Bij deze worden steeds de bedoeling van de schrijver, de bewijsvoeringen en de stellingen, die in de tekst bevat zijn, aangegeven, en eerst daarna wordt de leerstelling in ogenschouw genomen, opdat de studenten tegelijk met de methode bekend worden, en op deze wijze ook gemakkelijk de verklaarde stellingen in het geheugen bewaren. Het is heerlijker en waardiger, om, eer men hetgeen uit het Gods samengebracht is, te voorschijn brengt, uit di zelf iets voor te lezen, waarop men dan zijn rede opdat Christus allerwege in de school zowel als in eerst spreke en lere.

De andere methode, van welke hij zich bij de behandeling der leerstellingen zelf bediende, bestond daarin, dat hij eerst enige stellingen opstelt, voorts de meningen der tegenstanders, der Rooms en van andere dwaalleeraren, daarover voordraagt en dan met de rechtgelovige leer besluit. Waar de noodzakelijkheid blijkt, wordt van elke grondstelling de verklaring gegeven. Nu volgt de bevestiging uit de Schrift, en waar het de moeite waard is, uit de kerkvaders en conciliën, terwijl van de scholastieken veel, wat met de Schrift strookt en ten dage door het Pausdom verworpen wordt, geschreven, hier en daar uit de geschriften der scholastieken wordt gehaald. Tenslotte worden de voornaamste bewijsgronden der tegenstanders aangevoerd en weerlegd. Opzettelijk wordt bij de dogmatische leerwijze van Zanchius wat meer stilgestaan, omdat aan de ene kant de uitnemende scherpzinnigheid en de hoge wetenschap en begaafdheid van deze man, anderzijds zijn grote liefde vor het Woord Gods, dat hem boven alles gaat, duidelijk wordt. Op grond der Schriftuurplaats 2 Tim. 3: 14-17 handelde hij in deze zijn voorlezingen over het Woord Gods:

1. Over de onderdelen en de Kanonieke en Apocriefe Geschriften.
2. Waaraan men de echtheid der afzonderlijke Schriften erkent.
3. Over het gezag der Schrift;
4. Over de schrijvers;
5. Over de oorsprong en voortgang van het Woord in de Kerk.
6. Waarom God eerst mondeling zijn Woord verbreidde;
7. Over het doel der Schrift;
8. Over haar volmaaktheid;
9. Over de algemene plicht haar te lezen;
10. Over de onderscheiden vertalingen;
11. Over de duidelijkheid der Schrift;
12. Over de regelen tot het verstaan der Schrift.

Deze hoogst belangwekkende onderzoekingen zijn nog heden, in weerwil van al het

voortreffelijke, dat sedert over de Bijbel geschreven is, een ware bron van diep gelovig onderzoek van de Goddelijke autoriteit der Heilige Schrift, welke de Heilige Geest de heilige mannen Zelf ingegeven heeft. Ze maken in onze zo afbrekende tijd, die Gods eeuwig Woord zo gering schat, een weldadige indruk op elk gemoed, dat in het gevoel van zijn zonde en verlorenheid voor dit Woord vallen wil.

Overeenkomstig de statuten der Heidelbergse Hogeschool moest ieder, die het ambt van hoogleraar in de theologie aanvaardde wilde, de graad van doctor in de theologie verworven hebben. Zanchius onderwierp zich aan dit voorschrift, dat slechts een formaliteit was, nog in hetzelfde jaar. Hij koos zich stellingen over de in Engeland gebruikelijke ceremoniën en geestelijke kleding, maar daar men die had moeten tegen spreken en toch ook niet de broeders in Engeland kwetsen wilde, gaf men hem de raad andere stellingen in te leveren. Hij koos er daarop enige over de noodzakelijkheid der kerkelijke tucht en de ban. Hoewel alle symbolische geschriften der gezamenlijke gereformeerde Kerken over deze noodzakelijkheid zich in klare bewoordingen uitdrukken, vonden deze stellingen hevige tegenstand.

De arts Erastus, de predikanten Neuser en Sylvanus ijverden er met alle kracht tegen. De eerstgenoemde stonden zij tegen tengevolge van zijn staats- en kerkrechterlijk standpunt, de beide anderen verfoeiden deze, zijnde een veroordeling van hun weinig nauwgezet leven. Het is bekend, hoe later deze beiden steeds verder op de doolweg der valse leer geraakten, zodat zij ten laatste de leer der Drie-eenheid bestreden. Neuser vluchtte naar Turkije en zwoer daar het christelijk geloof af, terwijl Sylvanus als ketter onthoofd werd.

Zanchius, gesteund door Ursinus en Olevianus, stelde zich tegenover hen, want bij hem stond het vast, dat tucht in de Kerk nodig was, en volgens hem en alle waarlijk naar Gods Woord gereformeerden, behoorde zij tot een wezenlijk kenmerk der Kerk van Jezus Christus. Het vraagstuk der kerkelijke tucht hield reeds lange tijd de vrome keurvorst Frederik III bezig. Met behagen zag hij die, op het voorbeeld der Kerk van Genève, in de Heidelbergse vreemdelingengemeente, uit Fransen en Nederlanders bestaande, gehandhaafd, en hij wenste vaak ze in de gehele Paltische Kerk, als bekroning der reformatie in te voeren, met hartelijke instemming van Ursinus en Olevianus. Uit vooroordeel tegen de vreemdelingen, en ook om de Zürichers te ontzien, die nu eenmaal tegen de Geneefse tucht ingenomen waren, zocht men steeds deze zaak in een kwaad daglicht te stellen, en zo bleef in de Gemeenten van de Palts alles woest liggen, terwijl de vreemdelingen-gemeenten zich door goede zeden, voortreffelijke instellingen, en vaste orde in haar kerkwezen mochten verheugen.

Zo klaagt Ursinus in September 1568 in een schrijven aan Bullinger over onbeschrijfelijke teugelloosheid, ontheiliging van Gods Naam, van de Kerk, van de zuivere leer en van de Sacramenten. Zanchius daarentegen werd om zijn bemoeiingen tot invoering van de kerkelijke tucht in de Kerk der Palts door Erastus in het buitenland voorgesteld als een „geweldige dwaas, als een twistappel" (Zankus). Voor dergelijke uitvallen werd Zanchius rijkelijk schadeloos gesteld door de gunst van zijn vorsten en door een uitgelezen kring van trouwe vrienden, in wier midden hij zich te Heidelberg bewegen kon, onder wie Ursinus, Olevianus, Dathenus, de predikant der Heidelbergse vreemdelingengemeente, Boquinus, Tremellius, die met hem als ouderlingen dezer Gemeente verkozen waren, vooraan stonden.

Hoe getrouw hij overigens zijn ambt waarnam, blijkt uit de brief van Ursinus aan Bullinger, 8 April 1568, waarin staat: „Heer Zanchius neemt zijn professoraat onder grote bijval en tot zegen der school met grote geleerdheid en alle trouw waar." Dit

getuigenis werd spoedig daarop daadwerkelijk bevestigd door de aanstelling van Zanchius tot rector der universiteit. Een vorst als Frederik III, wies keurspreuk was: „*Heere, naar Uw wil*“, die evenzeer wetenschappelijk gevormd, als waarlijk godvrezend was, was wel in staat een kracht, als die van Zanchius, op prijs te stellen. Aan Zanchius is het inzonderheid toe te schrijven, dat de keurvorst zich door alle mogelijke tegenvoorstellingen niet van de ontworpen kerkelijke tucht liet afbrengen.

„Ik verbaas mij“, zegt Zanchius, „over de raad dezer broeders, alsof Christus iets in zijn Kerk zou ingesteld hebben, dat niet overal en ten allen tijde tot eeuwig heil dienstig, ja nodig zou zijn. Naar Christus zal men luisteren, en, wil de keurvorst nog voor zijn dood de Kerk waarlijk Hervormd zien en de voortgang der zegeningen Gods aanschouwen, dan moet hij zich in deze aller-gewichtigste aangelegenheid zoveel mogelijk haasten.“

De keurvorst legde hem nu vier hoofdvragen tot beantwoording voor:

1. Door wie de bijzondere vermaningen geschieden moeten;
2. Wanneer de uitsluiting (ban) nodig is;
3. Of in de Heilige Schrift gevallen van uitsluiting voorkomen;
4. Op welke andere wijze de opbouw en de uitbreiding der Kerk kan worden bevorderd.

Het „*cuius regio eius religio*,” d. i. gelijk de godsdienst van de vorst, zo moet ook die des lands zijn, was geen grondstelling van Zanchius. Veeleer maakte hij een scherp onderscheid tussen de wereldlijke en de geestelijke overheid, en gewaagde van een zelfstandige, van de Staat geheel onafhankelijke Kerk, gelijk Sudhoff, die van deze strijd grondige studie maakte, dit in het licht gesteld heeft.

Heeft nu evenwel de Kerk een van de Staat onafhankelijk bestaan, dan is het duidelijk, dat zij zonder de tucht niet leven kan, zodat zij reeds uit zelfbehoud die handhaven moet. Ieder Christen, antwoordt Zanchius, heeft het recht in het bijzonder de broeder te vermanen; vooral is zulks echter plicht der ouderlingen. Waar bijzondere vermaningen niet baten, moeten de dwalenden voor de kerkeraad geroepen worden.

De excommunicatie of uitsluiting is slechts in het geval toegelaten, waarvan in Matth. 18: 17 sprake is. Want wie als een verstokt zondaar en onchristen in het geloof, in de belijdenis en in het leven zich openbaren kan, behoort niet in Christus' Gemeente. Een zodanige mag geenszins tot het Avondmaal toegelaten worden, want naar 1 Corinthe 10 kunnen slechts degenen van het éne brood eten, die ook tot het éne lichaam van Christus behoren. Voor verstokten en zulken, die in de zonde blijven, is Christus niet gestorven. Ook die onwaardig toetreden, moeten van dit Avondmaal teruggewezen worden; anders wordt het Sacrament misbruikt, de Kerk onteerd en in haar geestelijk leven benadeeld.

Nadat men twee jaren over en weer gestreden had, en er voor en tegen geschreven was, zette de keurvorst eindelijk in 1570 de invoering der kerkelijke tucht met kracht door. Dientengevolge geschiedde het ook elders, zoals b. v. in de Nassausche gereformeerde Kerk. Gewoonlijk toch richtte men zich naar de gereformeerde Kerk der Palts, die gaarne als de moederkerk der andere Duitse gereformeerde Kerken beschouwd werd.

Zanchius werd in alle belangrijke gevallen en aangelegenheden door zijn vorst en zijn vrienden geraadpleegd. Reeds jaren lang werd in Engeland een onverkwikkelijke strijd gevoerd over kleding van de geestelijke. Groot nadeel voor de gereformeerde Kerk, ja, tweespalt dreigde daarvan het gevolg te worden. De keurvorst zag met weerzin zulk een ongereformeerd drijven aan, en droeg Zanchius op, om namens hem er deze aangelegenheid een schrijven aan de koningin van Engeland te richten. Evenzeer moest hij zich namens de faculteit tot de bisschop van Salisbury, John

Jewel, wenden. Zanchius, die in de koorrok, meer dan een adiaforon of onverschillige zaak zag, gelijk Martyr die beschouwde, drong in dit schrijven met de meeste beslistheid op afschaffing van het „papistische gebruik" aan, dat slechts de Roomsenaangenaam kon zijn.

Ook uit het buitenland werden vele vragen aan zijn beslissing onderworpen, deels uit naam der faculteit, deels rechtstreeks. Het was over het geheel toen een eigenaardige tijd. Niet alleen gewichtige godsdienstige vragen hielden mensen van alle standen bezig, maar ook allerlei onbeduidende dingen, waarmee de theologie onzer dagen zich nauwelijks inlaat. Vele soortgelijke vragen, die geen antwoord waardig waren, werden Zanchius voorgelegd, die ze alle beantwoordde.

Zo beweerde een, met name Johann Hasler, dat de Heidense wijsgeer Aristoteles reeds de leer van de genade, van een Middelaar en van een Drie-enig God gekend had. Zanchius gaf ten antwoord, dat dit dromerijen waren, en dat Aristoteles er niets van geweten had. Wel kon soms de filosofie tot bevestiging van de christelijke leer dienen, maar nooit kon laatstgenoemde uit de eerste afgeleid worden.

Van meer ernstige aard was de vraag van Roserius uit Frankfort: *tot wie heeft God in Genesis 1: 26 gesproken, tot mensen, of heeft Hij met Zichzelf gesproken?*

Zanchius gaf ten antwoord, dat het woord Elohim de Drie-eenheid betekende, en dat dus óf de Vader tot de Zoon en de Heilige Geest gesproken heeft, óf dat, om zo te zeggen, de drie Personen elkander wederkerig tot het heerlijk werk, de mens te maken, opgewekt hebben.

Een andermaal wendde zich een gereformeerde vreemdelingengemeente in Duitsland, die geen leraar hebben mocht, tot Zanchius met het verzoek om oplossing der vraag, *of zij de doop van haar kinderen met een goed geweten door een Lutherse predikant mocht laten verrichten of niet.*

Martyr had beslist ontkennend daarop geantwoord, maar Zanchius dacht hierin milder dan zijn vriend, en antwoordde: ingeval men, zonder ergernis te geven, de doop niet uitstellen of geen gereformeerde predikant kon vinden, mocht men tot een Lutherse gaan, want dat legde nog geenszins de verplichting op, om het kind Luthers op te voeden. Weigering kon de heilloze scheiding slechts nog groter maken.

De predikanten te Heidelberg vraagden, *of onechte kinderen in de kerk mochten gedoopt worden.* Zij meenden, dat, zolang de ouders niet beiden, of althans een van beiden, enig bewijs van betering gegeven hadden, de doop te moeten weigeren.

Zanchius versterkte hen daarin, naardien het onmogelijk was, dat zulke ouders beloven konden het kind christelijk op te voeden. Het uitstellen van de doop bracht voor het kind geen gevaar mee. Toch behoorde men de doop voor de mogelijke dood te verrichten, om de schijn te vermijden, als verzuimden de geestelijken hun plicht.

Toen Johann Sylvanus, opziener van Ladenburg, met de reeds ontvluchte Adam Neuser van loochening der Drie-eenheid was overtuigd geworden, verlangde de keurvorst, uit bezorgdheid, dat deze ketterij verder om zich heen gegrepen mocht hebben, dat onze Zanchius de leer der Drie-eenheid wetenschappelijk zou voorstellen en haar gronden zou aanvoeren. Te dien einde schreef Zanchius zijn werk: *De tribus Elohim sive de uno vero Deo aeterno, Patre, Filio et Spiritu sancto* (over de drie Elohim of de éne ware, eeuwige God, Vader, Zoon en Heiligen Geest). De Luthersen moest dit werk meteen bewijzen, dat de gereformeerde leer geen zijweg naar het Unitarisme is. Het was de vurige wens van Zanchius, dat dit zijn boek ook in Italië ingang vinden mocht, daar helaas, zoveel zijner landgenoten, die aan de nacht van het pausdom ontkomen waren, in het schemerlicht van Unitarische dwaalleer gekomen

waren, ja veelszins de gruwelijke ketterijen van Servet omhelsd hadden. De enige mogelijkheid om tot de vervulling van deze begeerte te geraken, was de verwerving van het keizerlijk privilege voor dit boek. Ook daarvoor wist Zanchius raad.

Tijdens de rijksdag te Spiers in het jaar 1570, had hij zich, met een aanbevelingsbrief van Ursinus aan Crato, de keizerlijke lijfarts, voorzien, daarheen begeven om met dezen waarlijk godvruchtige man kennis te maken. Sedert was hij met hem in briefwisseling gebleven. Nu schreef hij in zijn verlegenheid aan Crato, die ook inderdaad de uitvaardiging van het privilege bewerkte. Op zijn raad liet hij in het begin van 1573 een aantal exemplaren zonder aanwijzing van de plaats, waar het gedrukt was (Heidelberg), het licht zien, die hij in Maart aan Crato zond. Dit belangrijke werk is in twee doelen verdeeld. In het eerste, aan de Engelse bisschop Grindall opgedragen, wordt de leer der Heilige Drie-eenheid uit de grond opgebouwd; in het tweede, aan Lord Francis Russel, Graaf van Bedford, die hem te Straatsburg in ballingschap opgezocht had, opgedragen, worden de dwaalleringen er tegen weerlegd.

Sylvanus werd in December van gemeld jaar op de markt te Heidelberg onthoofd, evenwel niet, dan na nog te voren oprecht berouw aan de dag gelegd te hebben. Onder de godgeleerden, wie het opgedragen was, hem in zijn gevangenschap te bezoeken, en tot erkentenis van zijn gruwelijke dwalingen te brengen, bevond zich ook Zanchius. Vol blijdschap meldde hij drie dagen na de onthoofding aan Crato, 26 December: „Sylvanus is vroom en christelijk gestorven, heeft de Heere Jezus aangeropen, evenals eenmaal de martelaar Stephanus, en heeft een voorbeeld geleverd, hoe de Heere de Zijnen nog in het ogenblik des doods tot Zich trekt."

Daar hier juist sprake is van de briefwisseling van Zanchius niet Crato, zo moet hier ook gewag gemaakt worden van het schrift van Zanchius, op wie het *docti male pingunt* — geleerden schrijven slecht — ten volle toepasselijk is. Dadelijk in zijn aanbevelingsbrief aan Crato maakt Ursinus dezen er op opmerkzaam, en Beza schertst er dikwijls over in zijn brieven aan Zanchius. Sudhoff, die brieven van Zanchius in handschrift gezien heeft, en evenzeer Dr. Gillet bevestigen dit.

In het midden van hun gezegende werkzaamheid trof Zanchius en zijn vrienden een harde slag: de 26^e October 1576 stierf de goede keurvorst. Zijn zoon Lodewijk, een ijverig Lutheraan, volgde hem in de regering op. Had de vader alles voor de gereformeerde Kerk gedaan, het streven van Lodewijk was, om Heidelberg zo spoedig mogelijk van de gereformeerde elementen te zuiveren. Aanvankelijk in de Opperpalts, daarna ook in het andere gedeelte, bracht hij de beelden weer in de Kerk, richtte altaren op, stelde het avondmaal op de Lutherse wijze weer in, en begon de gereformeerde leeraren, die zich daarnaar niet wilden schikken, te verjagen en door Lutherse te vervangen. In de eigenlijke Palts stiet hij daarbij op groten regenstand. Toen Frederik III in een tijd van onklarheid op godsdienstig gebied, die na het invoeren der Hervorming door de verdeeldheid der Wittenbergers en Zwitsers ontstaan was, beslist partij koos voor de gereformeerde belijdenis, had zich de meerderheid van zijn volks aan zijn zijde geschaard, zodra het tot goed inzicht van deze zaak gekomen was. Nu echter werd deze Lutherse terugwerking met weerzin gadeslagen en kon daardoor ook niet doordringen, gelijk in het algemeen ook later wisseling van belijdenis van de vorst bij het Paltische volk (dat tot op de huidige dag, ondanks de Unie van onze tijd, die anders toch slechts der Lutherse belijdenis allerwege de voorrang gegund heeft, een echt Gereformeerden trek bewaard heeft), geen aanknopingspunt vond.

In Heidelberg ontnam Lodewijk de Gereformeerden de ene kerk na de andere en zette

de professoren in de godgeleerdheid af, hoewel met verlof om nog enige tijd in Heidelberg te verblijven. In hun plaats werden Luthersen beroepen.

De Zwaben kwamen in de Palts weer in aanzien. Ook Marbach kwam van Straatsburg, hij, die, gelijk Zanchius bericht, 'trots en hoog te paard in Straatsburg rondrijdt. Toen ter tijde had Zanchius zijn tweede groter werk voltooid, dat hij eveneens op aansporing en op kosten van Frederik III begonnen was. Lodewijk had echter de boekdrukkers verboden, gereformeerde boeken te drukken en te verkopen. Derhalve werd het verbeurd verklaard. Het was getiteld: *De natura Dei seu de divinis attributis* (van het wezen en eigenschappen Gods). Op verlangen van de broeder van de keurvorst Lodewijk, Johann Casimir, aan wie het opgedragen is, en die een gedeelte van de onkosten der uitgave voor zijn rekening genomen had, werd het later weer vrij gegeven. De professoren kwamen nu al meer in uitwendige nood. Boquinus en Zanchius, - die bovendien nog, zoals we horen zullen, een talrijk gezin te onderhouden had, - werden genoodzaakt om ondersteuning te vragen, welke de eerste van de universiteit, de laatste van de keurvorst ontving, 'opdat hij des te minder reden mocht hebben om te klagen."

Tenslotte waren de gereformeerde professoren in de godgeleerdheid gedwongen Heidelberg te verlaten. In December 1577 zond men eerst Boquinus, Tremellius en Zanchius weg, de overigen bleven nog tot in het voorjaar van 1578. Boquinus richtte zijn schreden naar Lausanne, Tremellius naar Sèdan; Zanchius had de edele opperhofmeester van Frederik III, Graaf Ludwig von Sain-Wittgenstein, die mede Heidelberg verliet en zich op zijn stamslot Berleburg teruggetrokken had, belofte gegeven voor een plaats in de Nederlanden te zorgen.

Nog voor zijn vertrek uit Heidelberg nam Zanchius deel aan het Frankforter convent, 26 September 1577, dat de Paltsgraaf Johann Casimir met het oog op de scherpe bewoording in *Formula concordiae* (of verenigingsformulier), die slechts geschikt was om de tweedracht tussen de beide Evangelische Kerken nog meer aan te stoken, samenriep om daartegen op te komen en een vredelievende verstandhouding tussen de beide Kerken te bewerken. De Kerken van Engeland, Frankrijk, Hongarije, Polen en de Nederlanden waren met de Palts vertegenwoordigd. Ursinus en Zanchius werden verkozen om een „harmonie" der voornaamste belijdenisschriften van Kerken op te stellen. Daar Ursinus wegens ziekte de opdracht niet aanvaardde kon, zo bleef deze arbeid voor Zanchius. Hoe hij die volbracht, zullen wij zien.

HOOFDSTUK VI. NEUSTADT.

ZIJN LAATSTE LEVENSJAREN.

Voor onze Zanchius en zijn familie was nu een tijd van bange zorg aangebroken. Met de overige, evenzeer verdreven broeders in het geloof begaf hij zich over de Rijn in het gebied van de Paltsgraaf Johann Casimir, die hun een vrij toevluchtsoord aanbod. Het omvatte de ambten Kaiserslautern, waar de residentie was, Neustadt, Frankenthal en Böckelheim. Even dikwijls als in Kaiserslautern hield zich de Paltsgraaf te Neustadt op, waar hij in Maart 1578 een synode hield, en op aandrang van zijn hofprediker Tossanus, van zijn kanselier Ehem en van zijn raadsheer Zuleger het besluit nam om daar een gereformeerde Hogeschool te vestigen als een tegenwicht tegen de nu Luthers geworden Heidelbergse. Hij beriep als leeraren aan die inrichting de meeste der uit Heidelberg verjaagde gereformeerde professoren. Onder de godgeleerden vinden wij Zanchius, Ursinus, Junius, Piscator en Toscanus, die van toen af onder de naam Casimiranum algemeen bekend werd in de bekende

school, in gereformeerde geest werkzaam waren. Weldra was, zo schrijft de Paltische historieschrijver Häusser, „de inrichting, zoals tot hiertoe Heidelberg, onder Frederik III, de aanzienlijkste kweekplaats van het gereformeerde geloof; Calvinisten uit alle landen zochten de Paltsgraaf in het kleine Neustadt op, en menige gewichtige aangelegenheid der Europese politiek werd daar besproken. Daar zag men Bourbon, Chatillon en andere verbannen rijksgroten uit Frankrijk, daar kwamen Engelse gezanten en agenten uit Polen, om over de zaak van het Calvinisme te beraadslagen. De school, die spoedig met hulpmiddelen, o. a. een drukkerij, verrijkt werd, lokte een menigte vreemdelingen; de hertogen van Bouillon, de Graven van der Mark woonden het onderricht bij, en de vreemde gezanten uit België, Engeland en Polen bezochten nieuwsgierig deze nieuwe kweekplaats van Protestantse wetenschap."

Zanchius werd als professor der Nieuw-Testamentische uitlegkunde beroepen. De 20ste Mei hield hij zijn intrede: „Over de noodzakelijkheid om geleerde scholen te openen, als schetsmuren tegen de barbaarsheid en als het krachtigste middel om de Staat en de Kerk te dienen." Deze heerlijke rede, die hij in weinige uren ontworpen had, werd hem, nadat hij ze uitgesproken had, door de kanselier Ehem als het ware uit de handen gerukt om ze te doen drukken, zozeer beviel ze hem. Hier in Neustadt verklaarde Zanchius achtereenvolgens de Brieven van Paulus aan de Efeziërs, Filippensen, Colossensen en Thessalonicensen, welke verklaringen na zijn dood uitgegeven werd."

Terwijl wij Zanchius als professor in de dogmatiek meer van nabij beschouwd hebben, zo zal het voorzeker niet onbelangrijk zijn hem ook als professor in de uitlegkunde nader in ogeschouw te nemen. Ook in dezen leerstoel doet hij zich aan ons kennen als een meester, die duidelijkheid en uitvoerigheid overal najaagt. Zo verklaart hij b. v. het vierde gedeelte van het tweede Hoofdstuk van de Brief aan de Efeziërs, vers 19 tot het einde, in dier voege, dat hij eerst de hoofdsom dezer vier verzen en voorts het doel des Apostels aangeeft. Daarop handelt hij over de inrichting der Kerk; over de heiligen Israëls, over de tempel Gods, eindelijk over de eigenschappen der Kerk, welke zijn: innige samenhang der afzonderlijke leden onderling; levende stenen, dewijl het fundament levend is; wasdom der afzonderlijke degen; reinheid.

Dit licht hij nu nader uit de Heilige Schrift toe. Aan het einde van elk Hoofdstuk (althans bij de *Brief aan de Efeziërs* deed hij dat, wegens de rijke leerstellige inhoud) worden de verschillende geloofsartikelen of leerstellingen (loci theologici of communes) aangehaald en nader besproken. Zo wordt aan het einde van het genoemde tweede Hoofdstuk van de Brief aan de Efeziërs als eerste punt aangegeven: over de zonde in het algemeen en haar oorzaken en werkingen, en over de bijzondere of erfzonde. Daarover werd in 41 thesen gehandeld, en vervolgens als tweede punt: de gerechtigheid uit vers 4 beschouwd; als derde punt: de genade Gods; als vierde punt: de goede werken en verdienste; als vijfde punt uit het 14de en 15de vers: de opheffing van de Mozaische wet.

Op die wijze verklaarde Zanchius zijn studenten woord voor woord zeer nauwkeurig het heerlijke Woord Gods, en leidde hen tevens in het heiligdom der Christelijke leer, want een heiligdom in de volle betekenis van het woord was zij hem, en hij wachtte zich zorgvuldig om het door eigene of anderer bespiegelingen te ontheiligen.

Minder uitvoerig was hij in de verklaring der andere Brieven. Nadat hij b. v. *Filippensen 1: 12-27* hoogst nauwkeurig verklaard had, brengt hij de hieruit volgende leerstellingen in behandeling; op een andere plaats daarentegen, al naar gelang de gelegenheid of de schriftuurplaats het medebrengt, handelt hij weer anders, altijd

echter, zoals het voor het wezenlijk heil en het geestelijk verstand zijner studenten het meest passend is. Aan hen was hij met grote liefde gehecht, hielp hen in hun studiën, de armere ook geldelijk. Over 't geheel waren Zanchius en zijn vrouw voor nooddriftigen milddadig en voor vrienden uiterst gastvrij.

In de eerste tijd na zijn verhuizing naar Neustadt nam hij het werk weer onderhanden, dat hem op het Frankforter convent was opgedragen, en waaraan hij te Heidelberg de eerste hand gelegd had. Hij deed echter nu zulks alleen om de overeenkomst der Bazelse, Züricher, Franse, Boheemse, Engelse en Nederlandse Confessie enerzijds en die der Augsburgse, der Saksische van 1551, der Zwabische van 1552 en der Zweedse anderzijds te doen uitkomen en ze alle tot de tweede Helvetische terug te brengen.

Op de 23ste September van hetzelfde jaar (1578) zond Zanchius zijn werk aan Danaeus te Genève, en afschriften er van aan Gualtherus te Zürich. Zijn ambtgenoot Tossanus in Neustadt, die de levendigste belangstelling in dit werk reeds te Frankfort betuigde, vond het evenwel wat lang, aangezien een Geloofsbelijdenis niet een verzameling van *loci communes* worden mag. Naardien intussen de algemene synoden, die de Franse Kerken in de jaren 1578 en 1579 hielden, in aansluiting aan het Frankforter convent over de opstelling van een nieuwe Confessie beraadslaagden, vreesde men terecht in Genève en Zürich voor nieuwe onenigheden, en beval daarom het denkbeeld van Zanchius nadrukkelijk aan om niet een nieuwe Confessie op te stellen, maar de overeenstemming der bestaande te doen uitkomen.

En daartoe scheen, gelijk Danaeus en Beza aan Zanchius schreven, zijn reeds gereed gemaakte arbeid de beste grondslag aan te bieden. Zij maakten alleen aanmerking op hetgeen omtrent de bisschoppen en de hiërarchie gezegd was. Daarover namelijk laat hij zich zeer afkeurend uit, ja beweert beslist, dat, waar men de onafgebroken opvolging der bisschoppen als noodzakelijk kenmerk der Kerk aanziet, de ware leer, de zuivere Godsverering en de kracht der Sacramenten verloren gaan. Zulks gold Engeland.

De Franse leraar Salnar in Castres zette zich nu aan de arbeid, door de Belijdenisschriften met het werk van Zanchius te vergelijken en samen te voegen. In het jaar 1581 verscheen het bij Peter Santandreas te Genève onder de titel: *Harmonia Confessionum fidei orthodoxarum et Refomatarum ecclesiarum, quae in praecipuis quibus que Europae regnis, nationibus et provinciis sacram Evangelii doctrinam pure confitentur*, enz. Terecht ziet Gillet in dit werk „de eerste verenigings oorkonde“, die echter hemelsbreed verschilt van de meeste jammerlijke verenigingsoorkonden onzer eeuw, die voor elke gedachte aan vereniging doen beven. Zanchius mag als schepper van dit werk aangezien worden. Hij, die reeds 1570 met vreugde in het vergelijk van Sendomir (in de leer van het avondmaal tussen de Gereformeerden en Luthersen) toegestemd had. Hoe zeer getuigt dit voor het zo mild, vredelievend karakter van onzen Zanchius!

De Nationale Synode van Bittré, 1583, liet dit werk in het Frans vertalen met ophelderingen van Simon Goulart (Beroemd godgeleerde en dichter van naam was deze Calart, geb. 1543 te Senlis in Frankrijk, gestorven te Genève in 1628.). Zij nam het aan en zond Chandieu naar de Duitse evangelische hoven, om op de vereniging van alle Evangelischen aan te dringen. Toch had die zending geen gewenst gevolg. Zanchius gaf in 1586 zijn eigen werk in het licht als de Belijdenis van hem en de zijnen, om, naar zijn eigen bekentenis, „der Kerk een getuigenis zijns geloofs na te laten, dat zorgvuldig naar de Heilige Schrift opgesteld, door elk waarlijk godvruchtige en geleerde, ook door de ganse ware algemene Kerk zou goedgekeurd worden.“ De Gereformeerden misten hun oogmerk, want Duitse Lutherse vorsten namen bijna allen

het *Concordia formulier* aan, waarover de Gereformeerden toen verontwaardigd waren. Het Concordiënformulier wederlegden zij later door admonitie van Neustadt. Zo was dan de scheuring van beide Evangelische Kerken tot op de huidige dag bestendig.

Het is bekend, met welke hoogachting Calvijn over Luther dacht, die hij in zijn brief aan hem zijn *zeer vereerde vader in Christus* noemt. Gelijke gedachten koesterde ook Zanchius omtrent Luther, en schatte zijn geschriften steeds zeer hoog. De blinde verering echter dergenen, die elk woord van Luther, een evangelie beschouwden, keurde hij ten zeerste af. Indien wij", zegt hij dienaangaande, „een mens, hoe heerlijk ook de gaven zijn, waarmede God hem toegerust heeft, de eer geven, die alleen Christus toekomt; wanneer wij, wat hij geleerd heeft, als goddelijk orakel aannemen, en hem aanzien als een, die niet dwalen kan, hem verreren en bijna als God aanbidden; doen wij daar niet Christus, onze enige Meester, de hoogste smaadheid aan? Heet dat niet de mens met God gelijk stellen, Christus van zijn zetel stoten en een bloot mens daarop zetten?"

Hetzelfde oordeelt hij echter ook over de blinde vereerders van Calvijn, zoals reeds in het eerste Hoofdstuk bleek. „Ik vrees zeer", zegt hij nader, „dat het in Duitsland nog zal gaan als voormaals in het pausdom; want bijna alles vereert Luther als de derde Elias, zoals zij hem noemen, zodat als iemand iets in zijn leer, vooral in betrekking tot de werkelijke tegenwoordigheid van Christus' lichaam in het brood en tot de ubiquiteit, waarin naar hun beschouwing het begin en einde (puppis et propa) van de ganse godsdienst ligt, zou berispen of ook op bescheiden wijze minder goedkeurde, hij zou als een Turk en ketter wordt aangezien."

Deze woorden zijn ontleend aan een opdracht aan de Belgische, Italiaanse Franse en Engelse Gemeente te Antwerpen, door Zanchius (8 September 1582) voor een nieuwe uitgave van zijn onderscheiden geschriften geplaatst. Daartoe werd hij aangespoord door de komst van zijn getrouwe vriend Johann Sturm, te Neustadt, die door de geest van verkettering van zekere Pappus uit Straatsburg verdreven was. Johan Casimir betaalde de onkosten van zijn verblijf. Zanchius, die opgetogen was over zijn komst, beproefde in het belang van zijn vriend nogmaals een vergelijk met de Straatsburgers, tot stand te brengen en zette daartoe de genoemde nieuwe uitgave van zijn geschiedenis van de Straatsburgse onenigheden op touw, waartoe hij bij de sluiting der school wegens de pest die in 1582 in de Palts woedde, overvloedig tijd had. Het baatte evenwel niets.

Onderscheidene malen wees Zanchius een beroep van zijn landslieden of van enige hogescholen af. Hij bleef te Neustadt, waar het hem, afgezien van de achting, die zijn vorst hem toonde, door hem ook in alle gewichtige kerkelijke aangelegenheden te raadplegen, zeer goed beviel. Bovendien lieten zich de bezwaren van zijn leeftijd steeds meer gevoelen, zodat hij, toen in October 1583 de Keurvorst Ludwig VI te Heidelberg stierf, en de Paltsgraaf Johan Casimir als voogd van diens onmondige zoon naar Heidelberg trok en in het volgende jaar de Neustadtse hogeschool daarheen overbracht, om zijn ontslag uit het college der professoren vroeg, en te Neustadt bleef. Aan de bijzondere gunst van zijn vorstelijke beschermers had hij het te danken, dat hij zonder tijdelijke zorgen de avond van zijn leven mocht doorbrengen.

Een zeer onverkwikkelijke boodschap riep hem in April naar Heidelberg. De Luthersen namelijk hadden Johan Casimir en de met hem teruggekeerde Gereformeerden met verbittering ontvangen. De kerken, uit welke zij vroeger met geweld de Gereformeerden verdreven hadden, wilden zij hun nu tot hun godsverering niet openen. Hun kansels weerklonken van banvloeken tegen de Hervormden en

ketters. Zelfs de voogd overstelpten zij in hun ijver met allesbehalve liefelijke benamingen. Daar alle aanmaning tot vrede en eendracht niets uitrichtten, verordende hij een godgeleerd twistgesprek tussen beide partijen, dat in het bijzonder over het heilig Avondmaal zou lopen. Van Lutherse zijde traden Grynaeus, Kirchner,, Marbach, van Gereformeerde zijde Tossanus, Zanchius en Widebram op. In plaats van tot een vreedzaam vergelijk te komen, ging men verbitterd uiteen. Daarbij hadden de Luthersen de studenten tegen de Gereformeerden feitelijk opgehitst. Zodat ze hen uitfloten en zich op straat openbare beledigingen veroorloofden. Johan Casimir werd, nadat alle pogingen tot een goede verstandhouding mislukt waren genoodzaakt de Lutherse professoren en leraars die niet in vrede met de Gereformeerden leven wilden, uit hun ambt te ontslaan.

Van nu af leefde Zanchius alleen voor de schriftelijke arbeid, dien hij zich nog tot taak gesteld had, en voor zijn familie. Deze was te Heidelberg zeer toegenomen. De zonen van Zanchius waren: Titus Cornelius, Lodewijk, die na zijns vaders dood door de Algemene Staten der Nederlandsche Republiek ondersteund, te Leiden in de godgeleerdheid studeerde; Hieronymus Robert, die later predikant te St. Lamprecht bij Nenstadt werd; zijn dochters: Laelia Constantia, nog te Straatsburg geboren, Anna Lydia en Violanthis, die later huwden met Hendrik Conchard van Mechlen, sinds 1594 predikant te Utrecht, met George Gabel van Heidelberg, predikant te Moszbach en met de Utrechtse arts Johannes Rudolf Boville.

Dat hij met zijn tweede gade evenzeer een gelukkig leven leidde, blijkt uit zijn brief aan Graaf Elysses Martinengo, in April 1585 geschreven, waarin hij met de grootste liefde, behalve van zijn kinderen, van deze hun zo dierbare moeder, van zijn hem zo lieve gade „in de Heere" gewaagt, en ze de Graaf na zijn dood dringend aanbeveelt.

In datzelfde jaar bezocht hij nog eens zijn bloedverwanten in de verre Alpen. Van Piuri uit reisde hij ook naar Chiavenna. Deze reis versterkte hem zeer.

Onderweg ving hij een klein geschrift aan tot verdediging van de Drieëenheidsleer tegen een naamloos schotschrift, waarin deze leer als in tegenspraak met de eenheid Gods en het Middelaarsambt van Christus voorgesteld werd. Zijn geschrift verscheen onder de titel: *Ad cuiusdam Ariani libellum responsio*, d. i. Antwoord op het schotschrift van een Ariaan. Hij zond het aan zijn vriend Sturm met een schrijven, dat de verzamelaars van zijn werken later als voorbericht in dat werkje geplaatst hebben en dat gelijkelijk getuigenis aflegt van de trouwe vriendschap van onzen Zanchius jegens Sturm, als van zijn innige vroomheid.

Omstreeks dezelfde tijd hield hij zich ook bezig met het opstellen van een antwoord op een smaadschrift van de Stuttgarterse predikant Wilhelm Holderer, waarin deze de gereformeerde theologen, inzonderheid Zanchius, zo voorstelde, als ware er tegenspraak in hun uitspraken, dat het lichaam van Christus in de hemel zou zijn en derhalve niet overal wezen kon. Toen Holderer de polemieek verder voortzetten wilde, zweeg Zanchius.

Na het Frankfortse convent had Kirchner te Heidelberg een apologie van de *Formula Concordiae* in het licht gegeven. Zanchius was reeds begonnen die te weerleggen, maar had daarop die arbeid weder laten rusten. Nu vatte hij die weer op, maar bemoeide zich slechts met de wederlegging der Ubiquiteitsleer, daar hij elders al genoeg over het Avondmaal gehandeld had. Toen liet hij dat werk maar spoedig weer varen. Het stond hem tegen, vooral wegens de begripsverwarring en de scholastieke spitsvondigheden der tegenstanders. Na zijn dood werd dit werk als fragment met zijn overige geschriften in het licht gegeven.

Zijn laatste werk, waarvan Schmidt gewaagt, was een verhandeling over de leer der rechtvaardigmaking, waartoe de aanleiding gegeven was in 1587 door Anton de Lastaille te Lausanne, die beweerde, dat wij niet door de toegerekende gerechtigheid van Christus, maar door de ons als wedergeborenen aanklevende gerechtigheid gerechtvaardigd worden. Zanchius houdt hem weliswaar voor een uitnemend geleerde en in vele stukken rechtgelovige man, maar keurt het scherp af, dat hij te zeer de wijsbegeerte op de dogmatiek toepast, waardoor hij van de leer van de Schrift afraakt. Toch mocht men zachtmoedig met hem handelen, dan ware nog het beste van hem te hopen. Zanchius oordeelde helaas te toegevend; immers de ander ging voort allerlei dwaze verhandelingen de goede gereformeerde leer bestrijden.

Reeds geruime tijd leed Zanchius aan ogenzwakte. De kwaal nam plotseling zo sterk toe, dat hij schrijven en lezen geheel moest opgeven. In de laatste drie levensjaren was hij bijna blind en daarbij bijna voortdurend ziek. Zo dikwijls zijn lichamelijke gesteldheid het hem veroorloofde, ging naar Heidelberg, om zijn geliefde vorst en zijn trouwe vrienden te bezoeken. Op een van deze tochten werd deze wakkere kampioen voor de waarheid, - die, terwijl ze zelf rein is, - slechts in reine zielen woont, uit de strijdende in de zegevierende Kerk opgeroepen. Het was de 19^e November 1590.

De Universiteitskerk te Heidelberg bewaart zijn stoffelijk overschot tot op de tijd der laatste bazuin. Zijn grafscrift noemt hem:

Een verbannene uit liefde tot Christus, een groot theoloog en filosoof, zoals zijn talrijke geschriften en dat, wat hij in de school en de Kerk geleerd heeft, bewijzen; die, hoewel hij nu in de geest van ons geweken is, toch in zijn roemvolle naam bij ons blijft.

Dit zijn grafscrift getuigt nu tot op deze dag tegen oude en nieuws dwaalleraars, die in deze kerk te Heidelberg optreden tegen de heilige Persoon van onze hooggeprezen Heere en Heiland Jezus Christus, die daar is God boven allen, geprezen tot in eeuwigheid. En wanneer de muren van die kerk boven het graf van onze Zanchius zullen ingestort zijn, dan zal zijn naam toch voorleven, omdat hij geschreven staat in het boek des levens.

Zoals Zanchius al in het leven zijn stem heeft verheven tot het 'nieuwe lied', zo zingt hij het nu voortaan met alle uitverkorenen in de Gemeente hierboven.

HOOFDSTUK VII. ZIJN GESCHRIFTEN.

De talrijke geschriften van onzen Zanchius, van welke onderscheidene nog niet in druk verschenen waren, zoals zijn voorlezingen over sommige boeken van het Oude en Nieuwe Testament, werden geruime tijd na zijn overlijden door zijn schoonzonen en zonen verzameld en in het jaar 1605 te Genève hij Matth. Berjon in acht delen (2 foliobanden), waarvan de laatste twee bij Steph. Garnonetus, in het licht gegeven. Een andere, waarvan Schmidt als de enige volledige uitgave melding maakt, verscheen ook in Genève en wel bij de geleerden boekhandelaar en bekende opsteller van het Martelaarsboek, bij *Samuel Crespin*, in het jaar 1619, in acht delen en drie banden. Deze laatstbedoelde editie van Zanchius' werken is vollediger dan de vroegere.

De eerste verscheen onder de titel: *Operum theologicorum Dr. Hieronymi Zanchii tomus I*, enz. (Van de theologische werken van Dr. II. Zanchius 1^e deel enz.); de laatste: *Zanchii omnia opera theologica* (Alle theologische werken van Zanchius). In deze laatste uitgave bevinden zich ook de academische redevoeringen en brieven van

Zanchius, die in de andere gemist worden, daar zij eerst 1600 te Hanau verschenen waren.

De meeste geschriften hebben wij al te gelegener plaats vermeld en hier en daar ook nader besproken. Er blijft nog over ook de andere nog niet vermelde en de vluchtig aangestipte wat nader te bezien, om een volkomen indruk van het beeld van deze getrouwe getuige der waarheid te erlangen. In de geschriften spiegelt zich het karakter eens mensen het getrouwst af; zij zijn, als het ware, de weerkaatsing van zijn innerlijk zijn. En zo vinden wij ook in de werken van onze Zanchius geheel de man terug, die wij op zijn afwisselende levenspaden hebben leren kennen als een nederig discipel des Heeren, vol liefde jegens de broederen, zachtmoedig jegens de zwakgelovigen, maar vol ijver voor het huis Gods, dat hij met het zwaard des Geestes krachtig verdedigde. Onze matte tijd vindt het in zijn onverschilligheid en in zijn begripsverwarring op godsdienstig terrein gewoonlijk ergerlijk, als hem de oude helden Israëls in hun zwaarbepantserde wapenrusting voor ogen gesteld worden. Dat daar, waar Gods eer op het spel staat, zwijgen een zonde is, begrijpt men nauwelijks meer. Calvijn ried Melanchthon aan, dat hij toch niet te zeer de nadruk op gematigdheid leggen mocht, opdat hij niet al zijn ijver zou verliezen. Zonder een heilige ijver kan men zich een waar Christen niet denken. Toen Paulus de afgoderij der Atheners zag, werd zijn geest in hem ontstoken. Hand. 17: 16. „Wie de Godheid van Christus“, zegt de krachtige Puriteinse prediker Thomas Watson, „door de Socinianen hoort lasteren en Zijn gebod door de Libertijnen ziet vertreden, zonder dat zijn bloed daarbij verandert en zijn ijver ontstoken wordt, die is een verrader der hemelse Kroon.“

Een van de belangrijkste werken van Zanchius is: *De natura Dei sen de divinis attributis* (over het wezen Gods of zijn eigenschappen), hetwelk Schmidt een wijsgerige dogmatiek of godsdienst-wijsbegeerte noemt. In vijf boeken behandelt Zanchius daarin de ganse geloofsleer, en bleef in het bijzonder bij de praedestinatie staan. „Als men weet“, zegt hij, „Wie de ware God is, zo vrage men ook verder naar zijn eigenschappen. Ganselijk zonder wijsbegeerte is het echter onmogelijk ze te verklaren. Men treedt niet zodadelijk buiten de school van Christus, wanneer men zich met de wijsbegeerte inlaat; men kan wel een Christen zijn zonder wijsgerige wetenschap, maar geen godgeleerde, die dialectiek als vorm en werktuig nodig heeft, en ook metafysica. De jeugd wordt geen goede dienst bewezen, wanneer men haar van de filosofie wil afhouden; intussen mag deze zich niet aanmatigen over de openbaring te oordelen.“

Men ziet het: bij Zanchius is de filosofie nog geheel en al de dienstmaagd der theologie en niet omgekeerd, wat helaas in de achttiende eeuw anders werd, en vooral in onze dagen anders geworden is, zodat men thans veeleer juist het tegendeel beweert. Ook is het een hoofdfout van onze eeuw de filosofie als een productieve (iets nieuws voortbrengende) wetenschap te beschouwen, terwijl zij toch inderdaad slechts een onderzoekende, systematiserende wetenschap is, welker hulp de geleerde bij zijn arbeid niet missen kan.

Wie meer van de filosofie maakt, dan zij is, wie gelooft, dat de filosofie iets nieuws scheppen of het oude verderven moet, die zal op verkeerde wegen geleid worden en steeds meer afwijken van de eeuwige waarheid, die slechts in Gods Woord ons ontsloten is. Men achte deze kleine afwijking niet ongepast. Wij veroorloofden ons die hier ter plaats, om Zanchius tegen misverstand te beveiligen.

Wat de *eigenschappen Gods* aangaat, zo worden er ons 21 opgeteld. De laatste is de praedestinatie.

1. Het behoort tot de ere Gods, schrijft Zanchius hierover, tot heil der Kerk en tot algemeen welzijn der ganse wereld, dat noch allen uitverkoren, noch allen verworpen zijn.
2. Gelijk God van eeuwigheid alles te voren geweten heeft, zo heeft Hij sommigen van eeuwigheid verkoren en ten leven bestemd, de anderen verworpen en ten verderve gedoemd.
3. Deze voorbestemming heeft haar grond slechts in God, schoon haar uitwerking of gevolgen in de mensen te zoeken te zijn.
4. Gelijk zij eeuwig is, zo is zij ook absoluut, onvoorwaardelijk.
5. Het getal der uitverkorenen en verworpenen is bepaald, het kan zomin vermeerderd als verminderd worden.
6. Het raadsbesluit is onveranderlijk; een uitverkorene kan geen verworpene worden, noch omgekeerd.
7. Ieder, vooral de Christen, boude het daarvoor, dat hij tot het getal der uitverkorenen behore en moet hetzelfde ook van zijn broederen ia Christus hopen; omtrent de niet-christenen moet men zich niet onnodig bekommeren.
8. Niemand is wegens zijn verdienste uitverkoren, maar uit genade.
9. De uitverkorenen zijn niet slechts tot het eeuwige leven, als hun bestemming uitverkoren, maar ook tot de middelen, dat is tot het geloof en tot de werkingen van hetzelfde; het geloof wordt hun noodwendig geschonken, en door hetzelfde komen zij tot het heil.
10. Gebeden en goede werken veranderen niets aan de praedestinatie; zij helpen echter tot de werkingen en tot bereiking van het doel ervan.
11. Doel der uitverkiezing is de verheerlijking Gods en het eeuwig heil der uitverkorenen, dat is, de Kerk.
12. De verworpenen, hoewel zij slechts wegens hun zonden verdoemd worden, zijn niet wegens deze geziene zonden verworpen, maar enkel, dewijl het Gode zo behaagde.
13. De verwerping heeft de weigering der genade ten gevolge, deze de zonde; tot dit alles heeft God de verworpenen voorafbestemd door een eeuwig rechtvaardig raadsbesluit en wel tot Zijn verheerlijking en tot heil der uitverkorenen.
14. Deze ganse leer is uiterst nuttig; zij moet niet in de scholen geleerd, maar aan het volk gepredikt worden, evenwel op nuchtere en verstandige wijze, opdat het tot stichting diene.

Tot gemakkelijker overzicht is in deze 14 punten de orde van Schmidt door ons gevolgd; met grote genoegen heeft deze geleerde, hoewel Lutheraan, deze stof behandeld. Hier en daar kan hij zich evenwel niet onthouden onze Zanchius en in het algemeen de gereformeerde godgeleerde te beschuldigen, dat zij tegen de regelen der gezonde uitlegkunde in de heilige Schrift verklaren, opdat alles in hun systeem passe. Ook vindt hij het in het werk *De tribus Elohim* (dat het eerste deel der volledige uitgave van Zanchius' geschriften uitmaakt, terwijl *De natura Dei* het tweede vormt), vreemd dat Zanchius in de meervoudsvorm Elohim de drie Personen der Godheid vindt; in het algemeen, dat hij de ganse Christelijke geloofsleer reeds in het Oude Testament voorhanden vindt, dat hij op het standpunt der volstrekt letterlijke ingeving der Heilige Schriften van het Oude en Nieuwe Testament staat. Omdat zulke nieuwerwetse vooroordelen in onze helaas ook zeer vele ernstiger mensen beheersen, zij ons hier een kleine opmerking veroorloofd.

Zanchius, en met hem de ganse gereformeerde Kerk, welker trouwe dienaar hij was, stellen zich niet boven, maar onder de Schrift, terwijl zij belijden, dat zij niet door de

Kerk tot de Schrift gemaakt wordt, maar dat de Kerk tot Kerk wordt door de Schrift. Verkeer zoekt men de toetssteen voor de Schrift in ons, terwijl juist in de Schrift de toetssteen voor ons ligt. Wie dit erkent, zal ook tot verdere, zo troostrijke erkenning gevoerd worden. Alle Schrift van God is ingegeven, en dat de heilige mannen niet uit zichzelf, noch hun eigene subjectieve beschouwing en ondervindingen neergeschreven hebben, maar, door de Heilige Geest gedreven, hebben zij gesproken en geschreven wat van God is. Voor wie dit vaststaat, voor die kan er geen onderscheid zijn tussen een zogenaamd Oud en Testament, waarvan men ten tijde van Christus en Apostolische Kerk niets geweten heeft, die zal in beide de „goede en rechte weg" (1 Sam. 12: 23) vinden; van welke alle geschriften van Zanchius een zo heerlijk getuigenis afleggen.

Het derde deel der geschriften van Zanchius handelt: *De operibus Dei instra spatium sex dierum creatis*, d. i. over Schepping Gods in zes dagen. Dit werk, de jeugdige Henderik IV en zijn voogd, Johan Casimir, de eerste maart 1591 opgedragen, vormt een soort van Bijbelse cosmogonie of wereldbeschrijving, gelijk in de nieuwere tijd het werk: „De Bijbel en Astronomie" van Kurtz, in de toenmalige de *Physice christiana* van Daneau. Zanchius legt in een veel omvattende encyclopedische vorming aan de dag; in alle vakken goed thuis, beroept hij zich op humanisten, geneeskundigen, wiskundigen, en andere vakgeleerden.

In het vierde deel vindt men: *De primi hominis lapsu, de peccats et de lege Dei*, d. i. Van de val der eerste mensen, van de zonde en de Wet Gods. In dit aan twee assessoren van het keizerlijk kamergericht te Spiers opgedragen geschrift, 1597, dat hij in aansluiting aan zijn te Heidelberg gehouden voorlezingen over de Tien Geboden daar nog begon, handelt hij:

1. Van het kwaad (de malo), waarvan wij te verlossen waren en nu te verlossen zijn. Het eerste Hoofdstuk is daartoe een inleiding; Hoofdstuk 3 van Genesis wordt daarin uitvoerig verklaard, en opgehelderd, hoe de eerste zonde ontstaan is, en waarin zij bestaan heeft. In het 2^e Hoofdstuk wordt aangetoond, wat het kwaad is, waar het is, vanwaar het komt en dergelijke, hetwelk in de vorm van stellingen behandeld wordt. Dan wordt de zonde in het algemeen en de oorspronkelijke zonde behandeld, en in hoeverre zij in de wedergeborene blijft, voorts de vrije wil van de onwedergeborene mens, en soortgelijke, hoogst belangwekkende vraagpunten. Jammer, dat het geheel enigszins planloos samengesteld is, waaraan wel de tijd zijner verhuizing naar Neustadt schuld is.

2. Handelt hij dan verder van de Verlosser, door Wie wij verlost zijn, en

3. Van de verlostte Gemeente. Onder 1) geeft hij ook een korte verklaring van de Wet, door welke de erkenning der zonde komt; onder 2) geeft hij een enigszins uitvoerige verklaring van de Persoon van Christus, zijn naturen, ambten en de weldaden Zijner genade, waarmede ook de leer van de Heilige Geest, Die ons heiligt en der weldaden van Christus deelachtig maakt, alsook van de zonde tegen Denzelven, verbonden is.

Het vijfde deel der geschriften van Zanchius bevat zijn commentaar op de Profeet Hosea, over welken hij te Straatsburg voorlezingen gehouden had, en wel gedurende meer dan een half jaar. Met de grootste zorgvuldigheid is deze verklaring uitgewerkt, en in 1600 door de erfgenamen van Zanchius aan de Generale Staten opgedragen als een bewijs van erkentelijkheid, dat zij hem eens naar Utrecht beroepen hadden, en nu zijn zoon Lodewijk in zijn studiën te Leiden ondersteunden.

Het zesde deel, dat in drie afdelingen verdeeld is, bevat de commentaren op de Brieven: 1° aan de Efeziërs; 2° aan de Filippenzen, Colossensen en de beide aan de Thessalonicenzen; 3° de eerste Brief van Johannes. Dit deel is aan het Stedelijk Bestuur van Utrecht en de leraren van die stad opgedragen uit dankbaarheid voor de achting, die zij Zanchius bij zijn leven bewezen hadden en voor het beroep van zijn schoonzoon Hendrik Conchard tot predikant te Utrecht. Daar Zanchius slechts het begin van zijn commentaar op de tweede Brief aan de Thessalonicenzen, de *Prolegomena* (voorafgaande opmerkingen) en de verklaring van het eerste Hoofdstuk, in handschrift achtergelaten had, werd het overige van dit werk, dat pas in 1595 verscheen, door de voogd van de jongste kinderen des overledenen, Dr. Quirinus Reuter, te Mosbach bij Heidelberg geboren, bewerkt. Deze was toenmaals leraar der gereformeerde Gemeente te Spiers, een buitengewoon geleerd man, die later als rector der Universiteit te Heidelberg overleed. Hij voltooide die verklaring geheel in de geest van Zanchius, zijn vereerde leermeester.

De *Miscellanea* („Gemengde stukken“) maken het zevende deel uit van de gezamenlijke geschriften van Zanchius. Daarover is reeds vroeger gesproken.

Het achtste deel houdt in: 1. *De incarnatione Filii Dei*; 2. de Soera Scriplura traclatus integer; 3. de religione christiana fides; 4. Compendium praecipuorum capiturn doctrinae christianae; 5. ad Ariani libellum responsio; 6. ad Vilhelmum Holderum responsio. Wij moeten de nog niet behandelden daarvan nader beschouwen.

De incarnatione Filii Dei, d. i. van de vleeswording des Zoons van God, bevat twee boeken. Het eerste handelt over de eeuwige Godheid en de waarachtige en volmaakte mensheid van Christus, op grond van Filipp. 2: 5-8 toegelicht; het tweede over de dwaalleringen betreffende de menswording van Christus, als daar zijn de Ariaanse, Nestoriaanse, Eutychiaanse en dergelijke, en eindelijk de Ubiquitistische. Daar in onze eeuw weer enige der oude dwaalleringen door de nieuwe profeten Strausz, Renan, Schenkel e. a. opgerakeld zijn, mag men onder de schriften, die als krachtige wederlegging aangehaald warden, ook dit werk rekenen, dat men in waarheid zonder schroom ‘een leven des Heeren Jezus’ zou kunnen noemen, dewijl het dat naar de werkelijkheid tekent en het niet door allerlei valse kunstgrepen zoekt te vervormen. Niet onvermeld mag blijven, dat Zanchius dit boek vooral naar aanleiding van de Ubiquitistische buitensporigheden van een Martinus Chemnitz en de ketterijen der Schwenckfeldianen, die zich toenmaals in de omstreken van Neustadt verbreidden, geschreven heeft.

De religione christiana, fides, d. i. Geloofsbelijdenis betreffende de Christelijke godsdienst, is een heldere, nauwkeurige voorstelling van het Christelijk Geloof, een zeer bevattelijke dogmatiek in 30 Hoofdstukken, gemakkelijk te overzien. Zij handelt:

1. over de Heilige Schrift, de grondslag van allen Christelijke godsdienst;
2. van God, de Goddelijke Personen en eigenschappen;
3. van Gods voorwetenschap en voorbestemming;
4. van Gods almacht en wil;
5. over de schepping, de engelen en de eersten staat der mensen;
6. over de voorzienigheid en de regering der wereld;
7. over de val des mensen, de oorspronkelijke zonde en haar vruchten;
8. over de vrijen wil des mensen na de val;
9. van de belofte der verlossing en des heils door Christus;
10. van de Wet;
11. van Christus, de Verlosser;

12. van de rechte mededeling der verlossing, des heils en des levens, dat alleen in Christus is, en van de noodzakelijke vereniging en gemeenschap met Christus;
13. van het Evangelie en de opheffing der Wet daardoor;
14. van de Sacramenten des Nieuwen Testaments;
15. van de Doop;
16. van het Nachtmaal des Heeren;
17. van het geloof, de hoop en de liefde;
18. van de bekering;
19. van de rechtvaardigmaking;
20. van de vrije wil des wedergeborenen en van zijn krachten tot het goede;
21. van de goede werken;
22. over de aanroeping en de eed;
23. over de Kerk van Christus in het algemeen;
24. over de strijdende Kerk;
25. over het bestuur derzelve en de kerkelijke bediening;
26. over de overheid;
27. over de steeds voortgaande vergiffenis van zonden in de Kerk van Christus;
28. over de staat der zielen na de dood en de opwekking der doden;
29. over de heerlijke komst des Heeren Jezus om te oordelen de levenden en de doden;
30. over het eeuwige leven.

Dit geschrift stelde Zanchius op naar aanleiding van het Frankfortse convent en liet het later, zoals reeds meegedeeld is, als zijn eigene Geloofsbelijdenis drukken. Het is een schone Belijdenis, waaruit wij gaarne, indien de ruimte het toeliet, een en ander ontleend hadden.

Compendium praecipuorum capituni doctrinae christianae d. i. Kort begrip van de Hoofdstukken der Christelijke leer; het ons reeds uit Hoofdstuk 1 bekende uittreksel van de Institutie van de grote Hervormer van Genève, dat Zanchius nog vóór zijn vlucht uit Italië had gemaakt, handelt in 16 afdelingen:

1. over God;
2. over de kennis van de mens en de oorspronkelijke zonde;
3. over des menschen vrije wil na de val;
4. over de genade Gods, welke de natuurlijke verdorvenheid wegneemt;
5. over de Wet der tien Woorden;
6. over de geloften;
7. over het geloof;
8. over de Apostolische Geloofsbelijdenis;
9. over de bekering;
10. over de belijdenis van zonden;
11. over de rechtvaardigmaking door het geloof en de verdienste der werken;
12. over de overeenkomst en het onderscheid tussen het Oude en het Nieuwe Testament;
13. over de christelijke vrijheid;
14. over de ergernis;
15. de menselijke overleveringen (tradities);
16. over de kerkelijke overleveringen.

Men ziet, het is het boek van een Hervormer; een Institutie in het kort, dat Zanchius ons hier biedt. Studenten in de godgeleerdheid kan het derhalve vooral aanbevolen worden.

Er zou nu nog melding kunnen gemaakt worden van de Academische Redevoeringen,

Stellingen, Brieven, alsook de beschouwing over de fysica van Aristoteles, die Zanchius als een kort begrip voor zijn studenten te Straatsburg uitgaf. Maar de waarde lezers zullen het ons ten goede houden als wij, dit voorbijgaan, terwijl wij ons haasten, de levensbeschrijving van Zanchius ten einde te brengen.

Vierderlei dingen vonden wij tot onze grote vreugde in schriften van deze grote Godgeleerde en krachtige getuige van de waarheid: een zeldzame hoogschatting van het Goddelijk Woord, voor hetwelk zijn verstand kinderlijk buigt; een merwaardige kennis van dit Woord, blijkende in een leven uit en naar dat Woord; een rijke belesenheid en kennis van de vaders, en een uitnemende scherpzinnigheid, gepaard met een verbazende geleerdheid. Men zal maar weinig theologische schriften vinden, waarvan het lezen zo opwekkend is als van de zijne, en tevens zo gezegend, omdat zij in het algemeen zo vol en rijk de gezonde leer voorstellen. Onze tijd denkt waarlijk meestal met teveel geringschatting over de grote godgeleerden uit het verleden; zij vergenoegt zich liever met draf, met hetgeen de hedendaagse theologen uitgevonden hebben, dan met het zuivere goud, dat genen uit de rijke mijn van het heilige Bijbelwoord gedolven hebben. Wie echter wijsheid, die van Boven is, liefheeft, zal bij de grote algemene afval van de eeuwige waarheid die in onze dagen aanschouwd wordt, gaarne zijn toevlucht zoeken bij de oude getrouwe getuigen der waarheid, die vast stonden in storm en het onweer en van geen wankelen of wijken wisten.

Laat ons ter ere van onze Zanchius tenslotte nog meedelen, dat reeds bij zijn leven en evenzo na zijn dood, zijn geschriften bij zijn geloofsgenoten een algemeen aanzien hadden. Zo moest, om slechts een bewijs te leveren, tegen het einde der 16^e eeuw in de landen van Oranje-Nassau, een leraar behalve de Bijbel van Junius en Tremellius, commentaren van Piscator, de Institutie van Calvijn, de uitleg van de Heidelbergse Catechismus van Ursinus, de werken van Luther e. a., óók de werken van Zanchius bezitten, waarnaar bij kerkelijke visitaties gevraagd werd.